

UNIVERSITAT^{DE}
BARCELONA

Petjades de la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet

Refugis antiaeris i rastres de bombardeig

Ainhoa Dapena Bugallo

Treball de final de grau del Grau d'Arqueologia

Curs 2018/2019

NIUB: 16849744

Bloc'' Arqueologia medieval i postmedieval''

Tutora: Queralt Solé Barjau

RESUM:

Santa Coloma de Gramenet va ser un poble afectat pels bombardejos, tot i que no amb tanta intensitat com altres pobles de l'àrea metropolitana de Barcelona. La causa d'aquests bombardejos va ser la voluntat de crear por entre la població civil i la presència diverses fàbriques armamentístiques. Fets que van portar a la construcció de refugis antiaeris per tot el poble, sobretot al centre d'aquest. Per tant, l'objectiu del present estudi ha consistit en: fer prospeccions pels diferents emplaçaments anteriorment estudiats. Per aconseguir la localització del major nombre de refugis antiaeris i rastres dels bombardejos i situar ambdós vestigis en el mapa.

Paraules clau: *Guerra Civil, Santa Coloma de Gramenet, bombardejos, refugis antiaeris, arqueologia de la Guerra Civil.*

ABSTRACT:

Santa Coloma de Gramenet was a town affected by the bombing, although not as much intensity as other towns in the metropolitan area of Barcelona. The cause of this bombing was the generation of fear among the civilian population and the presence of various weapon factories. These led to the construction of shelters throughout the town, especially in its center. Therefore, the aim of the present study involves in: prospecting the different locations previously studied. To get the location of the largest number of shelters and the traces of the bombings and placing them on the map.

Key words: *Civil War, Santa Coloma de Gramenet, bombing, shelters, Civil War archaeology.*

Índex

1	Introducció	3
2	Context històric	3
3	Metodologia	7
4	Bombardejos	11
4.1	Bombardejos: treball de camp	11
4.2	Bombardejos: anàlisi	15
4.3	Víctimes dels bombardejos a Santa Coloma de Gramenet.....	18
5	Refugis antiaeris.....	19
5.1	Refugis antiaeris: treball de camp	19
5.2	Refugis antiaeris: anàlisi	33
5.2.1	Com podrien ser els refugis antiaeris colomins?.....	36
6	Projecte memorialista sobre els refugis i bombardejos de Santa Coloma de Gramenet.....	37
6.1	Elements crítics del projecte memorialista	39
6.1.1	Cas de la fàbrica química número 11: un refugi marginat?.....	41
6.2	Comparació amb altres projectes memorialistes i propostes de futur: el cas de Granollers i la Garriga	43
7	Conclusions	44
8	Agraïments.....	47
9	Bibliografia.....	48
9.1	Arxius consultats.....	48
9.1.1	Altres arxius consultats	49
9.2	Webgrafia.....	49
10	Annexos.....	51

1. INTRODUCCIÓ

Aquest treball va gestar-se a partir de dues preguntes: hi ha la possibilitat que Santa Coloma de Gramenet, una ciutat la qual està vinculada a Barcelona, no tingui cap rastre, o resta, relacionat amb els bombardejos que van afectar la ciutat colomina durant la Guerra Civil i la construcció de refugis antiaeris per tal de protegir-se d'aquests atacs? Com va viure aquesta situació la població civil? Amb aquestes qüestions es va decidir iniciar una investigació per tal de respondre-les. Amb aquest objectiu es va començar a recopilar informació sobre els bombardejos succeïts en la ciutat; i sobre els refugis antiaeris construïts en aquesta, per tal de donar una mica de llum a la desinformació i a la gairebé total falta de restes i petjades d'ambdós.

Des del començament de l'estudi es va poder denotar la manca de treball arqueològic que hi havia, ja que no tots els treballs realitzats amb anterioritat s'han realitzat des d'un de vista arqueològic. A més, s'ha de tenir en compte la gran dificultat que ha suposat aquesta investigació al no poder accedir a cap refugi antiaeri i al no tenir, pràcticament, evidències visibles tant d'aquestes estructures com dels bombardejos. Per tant, aquest treball s'ha dut a terme mitjançant diverses metodologies, a partir de bibliografia, documents originals i recursos gràfics i cartogràfics, amb l'objectiu de buscar l'equitat entre el vessant arqueològic i històric. Tot i les grans dificultats amb les quals s'iniciava l'estudi, s'ha pogut reencaminar el treball i enforçar les dades dels que es tenia constància cap a un punt de vista arqueològic, aconseguint poder reinterpretar la informació i desenvolupar-la amb més profunditat.

Per tant, el que s'ha volgut amb aquest treball és demostrar, que tot i que Santa Coloma era una població petita va patir les conseqüències de la Guerra Civil, en aquest cas amb els atacs aeris. Atacs que van propiciar a la construcció de refugis antiaeris. Amb el present treball s'espera obrir les portes a futurs treballs arqueològics per tal d'estudiar amb més profunditat les petjades d'aquesta guerra.

2. CONTEXT HISTÒRIC

La ciutat de Santa Coloma de Gramenet, com moltes ciutats de Catalunya, va patir les conseqüències de l'esclat de la Guerra Civil a causa de la relació social, econòmica i de proximitat amb Barcelona. Dies abans de l'aixecament militar, es notava tensió en els carrers de Santa Coloma de Gramenet, ja que es van iniciar mobilitzacions per part de la Confederació Nacional del Treball (CNT) (i posteriorment amb l'adhesió d'Esquerra

Republicana de Catalunya (ERC)) organitzant patrulles de control a la localitat. Patrulles que el 19 de juliol del 1936 van reaccionar amb una actuació improvisada, que va aconseguir fer-se amb Santa Coloma de Gramenet sense cap resistència, a causa de la seva oposició contra l'aixecament del bàndol franquista. Les actuacions van provocar que membres dels partits de dretes escapessin de les possibles represàlies de les milícies prorepublicanes. La població també va reaccionar assaltant rectories i parròquies, cremant esglésies, com la Església Major (segons fonts orals)¹, que va ser convertida en magatzem de municions². També, requisant automòbils i camions industrials amb l'objectiu de dirigir-se a Barcelona per col·laborar amb l'aixafament de la rebel·lió.

No s'ha d'oblidar les confiscacions fetes a sectors identificats com a enemics durant el 19 de juliol, i les que es van fer durant el govern republicà municipal durant la guerra (a mans de la CNT i altres forces d'esquerres, com ERC, fins al 27 de gener del 1939, amb l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona) a partits de dretes, l'església catòlica, grans propietaris agrícoles, viles-torre pertanyents a la burgesia mitjana barcelonesa (on les milícies i els partits antifeixistes van fundar les seues dels seus partits). Partits que aniran apoderant-se amb el govern de l'ajuntament de Santa Coloma de Gramenet fins que acabi la guerra i la dictadura entri dins del control municipal.³

Aquesta situació es va acabar el 27 de gener de 1939 quan les tropes del *Cuerpo de Ejército Marroquí* van entrar a Santa Coloma de Gramenet. Una de les seves primeres mesures va ser la instauració d'un poder local afí al nou règim. En relació això, el 28 de gener, les forces militars van constituir la *Comisión Gestora* que havia d'administrar la localitat. La dictadura va trobar suport en els grups més conservadors i de les famílies que havien sofert persecucions durant la Guerra Civil. Aquest mateix dia, la *Comisión Gestora* va realitzar la seva primera sessió sota la presidència de Manuel Badía Brandía en la qual s'homenatjava la figura de Francisco Franco i li agraïen "l'alliberació" de la ciutat.

Aquests fets van representar l'inici d'un període de quaranta anys de manca de llibertats que va iniciar-se amb el deliberat desmantellament d'institucions democràtiques

---

¹Segons GALLARDO, J.; MÁRQUEZ, J. (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 50.

² Segons CLAVELL, M. i Garcia, P. (1994), *Imatges de Poble: 1870- 1943 Santa Coloma de Gramenet*, Museu Torre Balldovina, Santa Coloma de Gramenet, Barcelona, pàg.177.

³ Segons GALLARDO, J.; MÁRQUEZ, J. (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 45-55.

provocant no tan sols l'exili obligat de regidors, polítics, sindicalistes o persones que simplement havien defensat el règim democràtic i de llibertats de la República, sinó que també el desmantellament d'entitats de tipus associatiu i cultural.

Pel que fa als bombardejos, a la ciutat es van iniciar el 1937,⁴ perllongant-se fins el novembre del 1938, afectant directament a la població, però sense uns efectes tan devastadors com els que va deixar a l'Hospitalet de Llobregat,⁵ Badalona o Barcelona. Així i tot aquests atacs aeris també van provocar desenes de ferits i, fins i tot, víctimes mortals. El motiu d'aquests bombardejos a Santa Coloma de Gramenet és degut, segons informen les fonts, a l'existència de nuclis poblacionals contraris al “Movimiento” (assentat majoritàriament a les Cases Barates de Carles Aribau), per l'existència de fàbriques que podrien ser productores de material bèl·lic i magatzems de munició i armes (com el situat a l'Església Major). Però en realitat es podria dir que aquests atacs van tenir solament l'objectiu d'atemorir a la població civil i que no van ser més que fruit de la “casualitat”, perquè era una ciutat que estava en la ruta dels avions enemics.

En total s'han pogut documentar 3 bombardejos a la localitat, en un període de dos anys. El primer es va produir el 13 de març del 1937, una esquadrilla de trimotors van sobrevolar Barcelona separant-se en dos grups. Un va dirigir-se cap al Vallés i l'altre cap a Badalona. Un dels avions que formava aquest segon grup es va dirigir a Santa Coloma de Gramenet, on va llançar almenys tres projectils sense cap objectiu llevat del d'atemorir a la població. El primer en el jardins de la Clínica Mental, que no va arribar a explotar; un altre al voltant d'aquesta clínica, que no va provocar destrosses ni ferits; l'últim va caure en un pati que unia tres cases entre els carrers Prat de la Riba i Riera del Matadero, que van quedar totalment destruïdes. En aquesta ocasió es va documentar la mort de dues persones, el matrimoni Briz.⁶ (*veure annex 1*)

Santa Coloma va tornar a ser bombardejada el 29 de maig de 1937⁷ (*veure annex 2*). Les bombes van caure sobre el segon Grup de Cases Barates (Carles Aribau) i a la barriada de Sanchís, afectant 43 cases. A més, en aquesta ocasió, no es van limitar al

---

⁴ Tota la informació referida a Bombardejos i refugis antiaeris d'aquest apartat a estat extreta de: GALLARDO, J.; MÁRQUEZ (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pags; 139-148; i SOLÉ, J.; VILLARROYA J. (1986), *Catalunya Sota les Bombes (1936-1939)*, publicacions Abadia de Montserrat; pàgs. 17-82.

⁵ TERUEL, I. (2018), *El refugis antiaeris a l'Hospitalet de Llobregat*. Tutor: Oriol Dueñas Iturbe. Barcelona, Universitat de Barcelona.

⁶ Per més informació consultar: “La Vanguardia”, 14-3-1937.

⁷ Per més informació consultar: “La Vanguardia”, 30-5-1937.

bombardeig, sinó que llançaven bengales que il·luminaven la zona per tal de fer ús de les metralleres contra la població que fugia. Per últim, dir que van caure dues bombes en la barriada de Sanchis on hi havia el local de la Juventudes libertarias del barri. El resultat d'aquests bombardejos van ser nou morts. L'enterrament de les víctimes del bombardeig va convertir-se en una manifestació popular de dol en un ambient d'indignació contra l'atac indiscriminat del feixisme sobre la població civil.(fig.1)

Fig.1. Enterrament de les víctimes del bombardeig del 29 de maig del 1937 (enterrades el 1 de juny del 1937). Font: Arxiu fotogràfic de Barcelona.

Afegir que en aquest mateix dia també van ser bombardejats barris populars de Barcelona: Hostafrancs, Poble Nou i la Barceloneta.

Els dies 22, 23, 24 i 25 de juliol del mateix any, van ser constants els bombardejos sobre Barcelona i els seus voltants. Els dies 22 i 24 els atacs es van realitzar des del mar. A la matinada del 25 el bombardeig va ser des de l'aire i Santa coloma es va veure afectada (se sap que un cos de bombers va acudir-hi cap a les 3:34 del matí)⁸, tot i que no en la mateixa intensitat que del 29 de maig. En aquesta ocasió aquests atacs van produir un mort i vint ferits. L'objectiu no va ser solament la població civil, sinó també l'empresa col·lectivitzada Colorificio, situada al davant del pont de sortida, entre els carrers Pi i Maragall (actual Lluís Companys) i el passeig de Lorenzo Serra. Aquest últim objectiu va causar estranyesa, ja que no era una indústria relacionada directament amb la guerra.

Durant l'any 1938 Barcelona va patir els més durs i persistents bombardeigs de tota la guerra, malgrat tot sobre Santa Coloma de Gramenet, solament es posseeix informació de dos atacs aeris, segurament derivats dels realitzats sobre la capital. El primer d'ells es

⁸ SOLÉ, J.; VILLARROYA J. (1986), *Catalunya Sota les Bombes (1936-1939)*, publicacions Abadia de Monserrat; pàg.36.

va produir a la matinada del 5 de juliol de 1938,⁹ causant morts i runes. Aquest bombardeig va afectar amb més intensitat a Badalona. (*veure annex 3*)

Finalment, per un ofici d'Alcaldia¹⁰, dirigit al secretari tècnic d'Informació de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, se sap que l'1 novembre Santa Coloma de Gramenet va patir un nou bombardeig. Que va ser el mateix que va afectar les ciutats de Badalona, Montgat i Vilassar, produït per cinc trimotors italians. Malgrat que Santa Coloma de Gramenet sembla que va ser poc afectada pels bombardeigs del 1938. (*Veure annex 4*)

La defensa de la població davant dels atacs aeris va ser responsabilitat del Consell Municipal fins a novembre del 1937 en que va ser constituïda la Junta Local de Defensa Passiva, president de la qual va ser l'alcalde Celestí Boada. La construcció dels refugis i de Cases de socors de la Creu Vermella, es va impulsar sobretot a partir del segon bombardeig a Barcelona. I van ser construïts bé per l'ajuntament, bé per iniciativa dels veïns d'un barri o un carrer.

Segons un qüestionari enviat per la Junta de Defensa Passiva, el juliol de 1938 hi havia prop de 150 refugis, entre construïts i a mig construir, a Santa Coloma de Gramenet. La capacitat d'aquests refugis era molt variable, per exemple el situat al carrer Safareigs podia acollir a 80 persones.

Per tant, es pot dir que Santa Coloma de Gramenet no va ser un objectiu important dels bombardejos enemics en ser una ciutat amb poca indústria i sense connexió al mar. Tot i que és veritat, que en dos dels bombardejos hi havia intenció en danyar a la localitat, com és el cas dels produïts els dies 29 de maig i 25 de juliol de 1937. En el primer es va atacar a un barri populós i amb una important presència de militants obrers. I en el segon, tot i que possiblement per error, s'ataca una indústria, Colorificio.

Les víctimes mortals totals identificades van arribar a 13.

3. METODOLOGIA

La metodologia emprada per realitzar aquest treball ha consistit principalment a recopilar tota la informació sobre els bombardejos i refugis antiaeris a Santa Coloma de Gramenet. Malgrat tot, aquesta informació és escassa i essencialment històrica, ja que és un tema poc estudiat i valorat. Per aquest motiu s'han intentat integrar diferents fonts

---

⁹ Per més informació consultar: "La Vanguardia", 6-7-1938.

¹⁰ AHSCG, legajo 90, Oficio de la Alcaldía de 8-11-1938.

d'informació per realitzar aquest estudi, de manera interdisciplinària. Amb aquest procés s'ha pogut realitzar un treball arqueològic on predominen els treballs de camp amb la recerca documental i oral.

Primerament, es va fer una recerca documental de tota la informació que s'havia publicat sobre la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet, els bombardejos i la construcció d'espais que la ciutadania utilitzava per protegir-se dels bombardejos (refugis antiaeris). Com a resultat es van localitzar diversos llibres que parlaven dels successos ocorreguts entre el 1936-1939 (on trobem diversos apartats relacionats amb bombardejos i refugis antiaeris) i, inclús, de moments previs a la guerra, és a dir de la República i els seus últims anys a la ciutat. També s'ha de mencionar la web oficial¹¹ de l'ajuntament d'aquesta localitat, que ha estat d'especial importància gràcies als apartats dedicats a la Guerra Civil i a la memòria dels bombardejos i la Guerra Civil.

Un cop recopilada aquesta informació es va dur a terme una visita a l'arxiu històric de Santa Coloma de Gramenet per tal d'acabar de recopilar informació i consultar fonts originals que ens indiquessin noves dades sobre la construcció dels refugis i el registre dels bombardejos que van afectar la localitat; i documentació gràfica i cartogràfica. Posteriorment, em vaig apropar a l'Arxiu Municipal de Santa Coloma de Gramenet per tal d'ampliar aquesta informació original referida als elements anteriorment mencionats (tot i que no es va poder trobar informació perquè l'últim alcalde del govern republicà va cremar totes les actes del període republicà i la Guerra Civil, tal com afirma la primera acta municipal sota el govern franquista (*veure annex 5*); i recopilar informació de les actes que parlen de la senyalització dels indrets bombardejats (2017) i els refugis antiaeris (2015). També vaig anar al Pavelló de la República on no em van poder oferir informació nova. Vam contactar amb el Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC) per consultar si tenien plànols dels refugis construïts en la localitat a estudiar. En aquest cas Andreu Carrascal, del col·legi d'arquitectes, em va proporcionar una memòria on ens informa de la construcció d'un refugi, en concret el refugi de la Fàbrica número 11-secció química de les indústries de Guerra de Gramenet del Besòs, dirigit per l'arquitecte Antonio Sardà Moltó. Per una altra banda vaig anar a l'arxiu contemporani de Barcelona per tal de trobar informació de l'actual barri de Bon Pastor en època de la Guerra Civil, ja que en l'època de la Guerra Civil formava part de l'antiga Gramenet de

---

¹¹ Per més informació: <https://www.gramenet.cat/ajuntament/arees-municipals/memoria-democratica/espais-de-memoria/refugis-antiaeris-torre-balldovina/> [data de consulta: 22-03-2019].

Besòs (nom amb el qual s'anomenava a Santa Coloma de Gramenet durant la república i la Guerra Civil).

Per una altra banda gràcies a l'arqueòleg Jordi Ramos vaig aconseguir el contacte d'un arqueòleg colomí, Rony Castillo, el qual ha tractat, i tracta, temes relacionats amb la guerra civil a Santa Coloma de Gramenet, així com altres llocs de Catalunya. En aquest cas vaig decidir fer-li una entrevista amb l'objectiu d'extreure informació útil pel treball i aclarir dubtes que m'havien sorgit durant la recerca d'informació.

Per aquesta entrevista vaig intentar seguir unes normes bàsiques, com:

- Buscar un lloc de reunió on estiguérem nosaltres dos, per tal de no distorsionar el relat.
- Intentar que l'entrevista no es convertís en un diàleg, les intervencions que s'han fet per conduir la narració, en els moments que l'entrevistat es desviava del tema. Ja que l'objectiu no és mostrar coneixements de l'investigador, sinó d'aconseguir informació.
- Vaig començar per preguntes breus i evitant les que es poden respondre amb un sí o no.
- Tampoc vaig qüestionar els detalls que em va proporcionar l'arqueòleg, encara que no concordessin amb les meves dades. Si la visió obtinguda és molt diferent de la coneguda, podria plantejar aquest problema de manera indirecta per tal d'aclarir les contradiccions. O plantejar-me si aquesta informació podria ser nova en la meva investigació.
- Vaig intentar no allargar massa el temps d'entrevista per tal de no caure en informació que no sigui útil per l'estudi.
- I vaig verificar la informació obtinguda amb altres fonts.

Pel que fa al sistema de registre de l'entrevista vaig optar per gravar-la, demanant-li permís.¹²

Amb tota la informació recopilada es va iniciar el treball, essencialment de camp, el qual ha consistit en dos punts bàsics: la realització d'una sèrie de prospeccions als 27 emplaçaments, per tal de comprovar les evidències que han quedat dels refugis; més la inesperada troballa del refugi del Mas Fonollar. El mateix faríem amb els bombardejos,

---

¹² Per més informació: <http://www.sabuco.com/historia/historiaoral.htm> [data de consulta: 21-01-2019].

que en aquest cas van evidenciar 7 emplaçaments bombardejats. També la realització de mapes per situar tots els refugis i indrets bombardejats dels quals s'ha recuperat informació i poder estudiar la seva localització.

Primerament, pel que fa els paràmetres utilitzats a l'hora de realitzar les prospeccions van ser: en primer lloc vam visitar cadascuna de les localitzacions on les fonts tant documentals com cartogràfiques ens assenyalaven la presència tant de refugis antiaeris com d'indrets afectats pels bombardejors, per tal d'inspeccionar les zones a la recerca d'alguna evidència que ens aportessin noves dades sobre l'existència d'aquests (una porta tapiada, una sortida de ventilació, alguna senyalització (com es parlarà més endavant), edificis enderrocats, o marques de bombardejors). Una vegada realitzat aquest procés, es fotografiava l'emplaçament i el que es volia destacar amb ajuda de galons. A més a més, vaig recórrer els voltants de l'illa, on estaria localitzat el refugi o l'indret on va caure la bomba, en aquells casos on no vaig trobar el rastre d'aquest per comprovar si les fonts bibliogràfiques eren certes o que el refugi estigues en un altre indret. També per veure si la bibliografia i les plaques commemoratives instal·lades per l'ajuntament coincidien.

El treball de camp ha estat realitzat mitjançant una base de dades on es volia plasmar la informació referent a: en el cas dels refugis antiaeris, la localització amb el que es coneix el refugi, el barri on està situat, l'any de construcció, si aquest es troba plasmat a l'arxiu Històric o municipal, si hi ha alguna anotació sobre la construcció d'aquest, si es té constància d'ell en treballs previs (com el que em va facilitar el Col·legi d'arquitectes de Catalunya (COAC)), si hi ha alguna evidència física de què ha existit o existeix i si hi ha fotografies. En el cas dels bombardejors també vam mirar els paràmetres anteriors i a més mirarem en el barri on es va donar i l'indret, si s'esmenta en els arxius anteriorment esmentats o en l'hemeroteca, i si hi ha alguna evidència física. (*veure annex 6 i 7*)

També en ambdós casos intentarem indicar si van estar senyalitzats gràcies a la iniciativa de l'ajuntament en memòria dels esdeveniments ocorreguts durant la Guerra Civil espanyola (el 2014 i 2017), com estan senyalitzats, etc.

Per tal de recopilar aquesta informació de camp es van fer diferents partides de prospeccions: una destinada als bombardejors i les altres tres destinades als 13 refugis, dels quals teníem informació en un primer moment, i estaven referenciats en el mapa de

la planta de Santa Coloma de Gramenet de l'any 1936 realitzat el 1939 per l'alcalde del moment (*veure annex 8*). Posteriorment vam tenir notícia de la localització de 13 més, per aquest motiu es van fer set dies de prospeccions més per tal de cobrir un total de 27 refugis. Malgrat tot, no s'ha arribat a situar els 150 refugis que s'han estimat que hi havia.¹³

Pel que fa a l'estudi planimètric, aquest s'ha desenvolupat amb instamaps, amb les dades que s'han pogut recopilar d'aquests indrets i la relació que pot tenir això entre ells i amb la seva localització.

4. BOMBARDEJOS

4.1. BOMBARDEJOS: TREBALL DE CAMP

En aquest apartat voldria detallar les dades i la informació extreta de cadascuna de les prospeccions fetes en les zones afectades pels bombardejos.

❖ Entre carrer Part de la Riba i riera de escorxador

Segons la bibliografia entre aquests dos carrers va caure una bomba durant un dels bombardeigs del 1937. Aquest atac va tenir ressò en la premsa perquè va morir un matrimoni que vivia en el Carrer Prat de la Riba (fig.2), el matrimoni, el qual es diu que tenia un refugi antiaeri sota el seu domicili. Tot i que solament hem

Fig.2. Entre carrer Prat de la Riba i riera del escorxador. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

pogut localitzar la presència d'un refugi al carrer Balears, col·lidant amb el dit carrer.

Durant la prospecció no vam poder localitzar cap rastre del bombardeig ni una placa indicant la caiguda d'una bomba en aquesta localització. Però si es va poder trobar una placa indicant aquest fet en el parc Ernest Lluch situat al costat del carrer mencionat anteriorment.

¹³ GALLARDO, J.; MÁRQUEZ (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg:155

❖ Entre el carrer de la plata i carrer Santa Eulalia (fig.3)

Aquests carrers es troben al costat de l'Església Major. I es té informació, segons la bibliografia, d'un bombardeig el 1937. Malgrat tot, durant la prospecció no es van trobar restes d'aquest atac, ja que en els carrers que formen l'encreuament trobem edificis de construcció moderna. A més, la placa memorialista no es troba en el lloc

Fig.3. Entre els carrers de la Plata i Carrer Santa Eulalia. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

exacte de la prospecció, sinó un carrer més a baix, en el carrer de Camil Rosell. Pot ser que l'emplaçament de la placa sigui aquest perquè és el lloc aproximat on se sap que hi va haver l'atac? O perquè és fins on va abraçar aquest?

❖ Fàbrica Colorificio

La fàbrica Colorificio (fig.4) era una empresa d'elaboració de tints situada en el carrer Calvo Sotelo, 25 (ocupava la zona entre els actuals carrers Llorenç Serra, Passeig Salzereda i President Companys). Director de la qual era, en l'època de la Guerra Civil, Francesc Abadal, que hi havia col·laborat amb el Comitè d'Empreses durant la guerra. Fet que el va portar a un atac aeri el 1938, sense motiu aparent. Ja que no era una fàbrica d'equipament o armament bèl·lic. Tal com s'afirma la bibliografia consultada.

Durant la prospecció no es va trobar cap rastre d'aquest bombardeig ni cap placa memorialista que ho indiqui.

Fig.4. Fàbrica Colorificio (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Clínica Mental Dr. Emili Mira i López

Els centres assistencials Dr. Emili Mira i López (fig.5), antiga clínica mental, estan situats al recinte Torribera a Santa Coloma de Gramenet. La Clínica mental era el clàssic hospital psiquiàtric, que a partir dels anys 90 va iniciar un camí cap a la transformació amb nous serveis d'atenció mental i d'atenció sociosanitària.

Durant la prospecció no es va detectar cap rastre del bombardeig que va patir el 1937, però sí que es troba una senyalització d'aquest fet gràcies a una placa emplaçada a l'entrada del centre. I a la informació que ens proporciona l'hemeroteca i la bibliografia.

Fig.5. Clínica mental de Santa Coloma de Gramenet. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Segon grup de cases barates ¹⁴(actual barri de bon pastor) al carrer San Adrià

Fig.6. Segon grup de cases barates, carrer San Adrià (Barri de Bon pastor , Barcelona). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Aquest barri té els seus inicis el segle XX quan alguns industrials, com Ignasi Sala i d'Enric Sanchís i Ros busquen un indret on instal·lar-se i troben a la zona sud-oest del marge dret del riu Besòs a Santa Coloma de Gramenet. Tot i que aquesta última, com s'explicarà més endavant, segons els documents prestats pel COAC en l'època de la guerra es dedicava a la fabricació de material bèl·lic.

Durant la guerra civil aquest barri va patir un bombardeig el 29 de maig del 1937 que va causar la destrucció de diverses cases del Grup de Cases Barates, que havia canviat el nom de “Milans del Bosch” pel de “Bonaventura Carles Aribau”.

Durant la prospecció de la zona de bombardeig, entre els carrers Sant Adrià i Alfarràs es va veure edificis de construcció moderna, tot i que la resta del barri està constituït per les cases barates unifamiliars construïdes a principis del segle XX. Tampoc trobem cap senyalització del bombardeig perquè actualment el barri pertany a l'ajuntament de Barcelona (fig.6).

El contrast dels edificis de construcció moderna en aquesta zona del barri i les cases barates (de construcció més antiga) em va fer pensar que aquests es van construir com a reconstrucció de la zona bombardejada, i per tant prova aquest atac. Però això es podria desmentir, ja que hem pogut trobar un mapa de Santa Coloma de Gramenet del 1931 on aquests edificis ja estaven, tot i que no sabem si tenien el mateix aspecte que els actuals, i això podria donar peu a pensar que sí que era una reconstrucció.

¹⁴ Per més informació consultar: <http://laciutathoritzontal.org/es/cronologí-de-las-casas-baratas-de-barcelona-1929-2010> ; <http://www.ub.edu/dphc/elbonpastor.htm> [Data de consulta: 05-03-2019].

4.2. BOMBARDEJOS: ANÀLISI

Com ja s'ha dit anteriorment, Barcelona, i els seus voltants, van patir els efectes de la Guerra Civil per mitjà dels bombardejos. Una de les poblacions que va patir aquestes conseqüències va ser Santa Coloma de Gramenet, tot i la possible existència de mètodes de defensa com la bateria antiaèria prop de l'Hospital de l'Esperit Sant que, segons les fonts orals consultades per l'arqueòleg Rony Castillo (*veure annex 9*), protegien a la localitat dels bombardejos. La visita realitzada als voltants de l'Esperit Sant no ens va revelar cap resta de la bateria, malgrat que les vistes que es veuen des de l'emplaçament on estaria situada sí que seria favorable per a la ubicació d'aquesta (Fig.7).

Fig 7. Vistes des de les proximitats de l'hospital de l'Esperit Sant. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Per fer l'estudi de camp, es va fer un plànol fent referència als bombardejos, en ell es van indicar els llocs on es van veure els efectes del bombardeig (*veure annex 10*). En aquest plànol podem veure que van caure dues bombes a la clínica mental, situada a les afores de la ciutat. També podem veure que va haver-hi un altre atac en l'oest del de la zona centre de la ciutat (concretament entre el carrer de la plata i Santa Eulalia). També es documenta un altre bombardeig a l'est de la Riera alta (al carrer Prat de la Riba), just en una de les localitzacions més concorregudes de la ciutat. Per una altra banda, podem veure dos atacs al barri de Bon Pastor, zona on viva gran part el gremi obrer, on se sap l'existència de la seu a favor de la República i on estava emplaçada la fàbrica d'Enric Sanchís, dedicada, durant la guerra, a la fabricació de municions. No s'ha d'oblidar el

bombardeig aïllat a la fàbrica Colorificio a l'entrada de la ciutat (ocupava la zona entre els actuals carrers Llorenç Serra, Passeig Salzereda i President Companys).

Per tant, podem veure que els bombardejos es concentren en el centre de la ciutat, això ens indicaria el vertader objectiu d'aquests bombardejos. Aquest era atemorir a la població. Això ho podem veure en el primer bombardeig que va patir la ciutat el 13 de març de 1937,¹⁵ el qual va afectar entorn la Clínica Mental i a un pati que unia tres cases entre els carrers Prat de la Riba i la Riera de l'Escorxador, com ja s'ha dit en apartats anteriors. En aquest cas es va veure afectat un matrimoni, el matrimoni Briz. Indrets on no hi havia cap interès militar, per l'absència de cap fàbrica d'armament o fàbrica de producció de munició, etc. Per tant reafirma la hipòtesi que l'objectiu era atemorir a la població.

La prospecció realitzada en aquestes dues zones em van deixar veure que va haver una reconstrucció dels edificis danyats pel bombardeig, ja que no es van trobar restes ni rastres d'aquest atac. Per tant tot el rastre que tenim és el que n'ha deixat la bibliografia,¹⁶ i les notícies dels diaris del moment.¹⁷

En el segon bombardeig, veiem un altre dels objectius, atacar tots aquells contraris al *Movimiento*¹⁸. El 29 de maig de 1937¹⁹ es va atacar el segon grup de Cases Barates (Carles Aribau), barri obrer i prorepublicà (és a dir, que era una zona on hi havia un percentatge elevat de militants de la CNT, partits republicans i sindicats en contra del moviment facciós i les seves seus). Aquest bombardeig, com ja s'ha dit en altres apartats (*veure pàgina núm. 3*), va afectar 43 cases i en destrossar 12. (*Veure annex 11*)

Prospeccionant la zona vaig poder veure el fort contrast que hi ha entre les tres illes d'edificis del carrer Sant Adrià (suposadament afectades pel bombardeig), i la resta d'habitatges de l'actual barri de Bon pastor, ja que en el primer trobem illes d'edificis de construcció moderna i en el barri restant trobem les cases barates que es van

---

¹⁵ SOLÉ, J.; VILLARROYA J. (1986), *Catalunya Sota les Bombes (1936-1939)*, publicacions Abadia de Monserrat; pàg. 22.; i GALLARDO, J.; MÁRQUEZ (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 140.

¹⁶ GALLARDO, J.; MÁRQUEZ (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 140-141.

¹⁷ Per més informació consultar: "La Vanguardia", 14-03-1937.

¹⁸ Nom que va rebre durant el franquisme el mecanisme totalitari d'inspiració feixista que pretenia ser l'únic via de participació en la vida pública espanyola

¹⁹ GALLARDO, J.; MÁRQUEZ (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 141-142.

construir en la dècada dels 20 del segle passat pels obrers de les fàbriques ubicades els voltants dels habitatges.²⁰

La diferència entre les dues zones constructives em va fer pensar durant l'estudi, que en les zones de les illes modernes és on van caure les bombes, perquè el mode de construcció és més modern que la resta de cases de Bon Pastor, i que just ocupaven la zona on va donar l'atac. Això podria ser així, però aquesta hipòtesi va començar trontollar, quan la cartografia del ICC em va mostrar que aquests edificis més moderns ja hi estaven, almenys, en la dècada dels 40. Però aquest últim fet tampoc es podia acabar de confirmar perquè l'arxiu contemporani de Barcelona (ja que actualment el barri de Bon pastor pertany a l'ajuntament de Barcelona) no ens va aportar cap documentació que ho confirmés. I perquè l'article elaborat per Xavier Salas sobre el Barri de Bon Pastor²¹, ens mostra uns plànols on en la zona on es mostra aquesta diferència entre els edificis del actual carrer Sant Adrià i la resta de cases del barri pertany a l'antiga zona de *Las Carolinas* (Fig.8), una petita urbanització on s'instal·larien comerciants de Barcelona i Santa Coloma. Però això no confirma que els edificis moderns que han substituït a aquesta urbanització s'hagin fet a mode de reconstrucció de les destrosses dels bombardejos o per una qüestió de modernització.

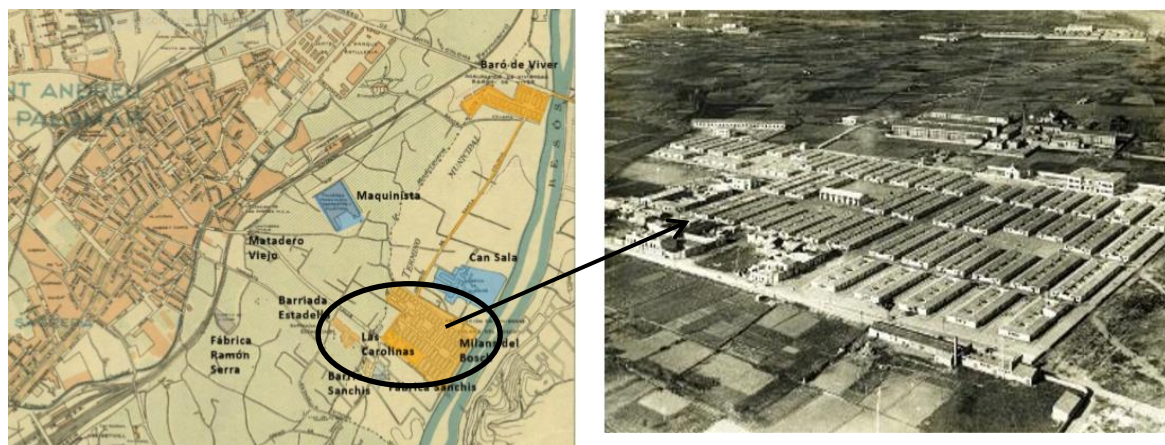

Fig.8. A l'esquerra veiem senyalitzat la urbanització de *Las Carolinas* del barri de bon pastor. I a la dreta veiem una fotografia del barri de Bon pastor al 1931. Font: Planta original ICC; Arxiu fotogràfic de Barcelona.

El tercer dels objectius d'aquests bombardejos, era danyar o destruir aquelles fàbriques o tallers que es dedicaven a la manufactura de municions i tota mena d'equipament militar. Això ho podem veure en el tercer bombardeig que va patir Santa Coloma de

²⁰ Per més informació consultar: <http://www.ub.edu/dphc/elbonpastor.htm> [Consultat a: 01/03/2019].

²¹ SALAS, X. (2016), *Bon Pastor (Barcelona), un territorio en construcción*,. On the Waterfront, vol.43, págs. 7-46.

Gramenet, el 25 de juliol de 1937²². En aquest cas va afectar la Fàbrica de tints Colorificio situada enfront del pont de l'entrada de la ciutat, entre el carrer Pi Maragall i el passeig Llorenç Serra, que va ser totalment afectada, tal com ens ho mostra la *Vanguardia*. Els treballadors es van estranyar per aquell atac, ja que la seva fabrica no estava associada a la guerra, mitjançant la construcció de materials bèl·lics, com munició. D'aquests afers s'ocupava una fàbrica ubicada al costat, "Comissió d'Indústries de Guerra". Aquesta comissió fa referència a la indústria Sanchís (F-11), que parlarem posteriorment, que es va veure afectada pels atacs aeris.

Tant la prospecció feta en la zona de la fàbrica de Colorificio com la fàbrica número 11 del carrer Enric Sanchís, els resultats van ser negatius, ja que no hi ha rastres del bombardeig, malgrat que la bibliografia i l'hemeroteca n'insisteixin en aquest fet. Sobretot ens va insistir en el bombardeig donat en la fàbrica Sanchís. A més s'ha de tenir en compte que aquesta última fàbrica estava dedicada a l'elaboració de material i equipament bèl·lic.

L'últim bombardeig es va donar l'1 de novembre del 1938, tot i que no tenim documentació dels efectes. Malgrat tot, sí que fa menció que els efectes no van ser tan devastadors com els de l'any anterior.

4.3. VÍCTIMES DELS BOMBARDEJOS A SANTA COLOMA DE GRAMENET

Fent recerca sobre els bombardejors, que van atemorir a Santa Coloma de Gramenet durant la Guerra Civil, vaig trobar a través de l'ajuntament de la ciutat els noms de les víctimes d'aquests atacs, així com la data i l'edat en què van morir. (*veure annex 12*)

En total s'han comptabilitzat 11 víctimes,²³ les dues primeres que trobem en aquesta llista són el matrimoni Briz que, com ens ha mostrat la premsa i la diferent documentació, van morir el 13 de març del 1937 (data del primer bombardeig sobre Santa Coloma). Aquest matrimoni estava compost per Fermí Briz Ellen (edat desconeguda) i Maria Batllori Bernadas (de 57 anys).

---

²² SOLÉ, J.; VILLARROYA J. (1986), *Catalunya Sota les Bombes (1936-1939)*, publicacions Abadia de Monserrat; pàg.36.; i GALLARDO, J.; MÁRQUEZ (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 143.

²³ Per més informació consultar: <https://www.gramenet.cat/ajuntament/arees-municipals/memoria-democratica/espais-de-memoria/refugis-antiaeris-torre-balldovina/> [Data de Consulta: 14/03/2019].

Posteriorment, les restants víctimes corresponen a les nou que la documentació atribueix al segon grup de cases barates (actual barri de Bon Pastor). Però solament una dona, Carme Marco Remigio (de 47 anys), va morir el dia exacte del bombardeig en aquesta zona, 29 de maig del 1937. Les altres víctimes van morir entre el 30 de maig i 4 de juny del mateix any. Això em va fer pensar que aquestes persones van morir a causa de les ferides provocades per les bombes o que van ser trobades en les runes de les cases afectades pel bombardeig i que es va anotar com a data de mort el dia en què van ser localitzades. Aquestes víctimes eren sobretot dones i nenes en edats compreses entre els 3 i els 38 anys.

5. REFUGIS ANTIAERIS

5.1. REFUGIS ANTIAERIS: TREBALL DE CAMP

En aquest apartat voldria detallar les dades i la informació extreta de cadascuna de les prospeccions fetes en les zones on se'ns indica la presència d'una refugi antiaeri.

❖ Refugi de la Torre Balldovina

Es tracta d'un edifici romànic,²⁴ una torre (fig.9) de planta circular, de parament irregular fet amb pedres i carreus. Funció originària de la qual era de defensa (segle XI).

Amb el pas del temps, a la torre es van anar obrint portes i finestres. I es van anar fent altres modificacions com la porta de mig punt que hi trobem i el primer pis cobert amb una cúpula d'època barroca.

Fig.9. Torre Balldovina (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Pel que fa al refugi oficial, al que es refereix la bibliografia i altra documentació, se sap que s'ubicava sota la torre, ja que així ens ho indica la placa que trobem al costat d'aquest. Així i tot no hem pogut comprovar com era l'estructura d'aquest refugi, ja que la visita d'aquest

²⁴Per més informació consultar: museu.gramenet.cat/index.php?id=3679&L=0%252525252Farticle%252525252F%25252522 [data de consulta 4 de desembre del 2018]

no estava permesa per falta de mesures de seguretat. Per tant habilitant aquesta estructura podrien fer-se estudis més detallats sobre aquest espai.

-Refugi antiaeri (*veure annex 13 la imatge 34*)

La Torre Balldovina, durant la Guerra Civil,²⁵ era la residència d'estiueig del dramaturg Josep Maria de Sagarra, però arrel del fracàs del cop militar a Catalunya i de la imposició de les forces revolucionàries al carrer, la propietat va ser requisada i convertida en seu del Comitè de Defensa de Gramenet del Besòs.

Allà, aprofitant un antic hipogeu excavat a l'Edat Mitjana, i davant dels bombardeigs aeris que estava patint Catalunya, es va habilitar un refugi antiaeri. En fou només un dels prop de 150, el de la Torre Balldovina és l'únic que es conserva en bon estat, donant-se la coincidència, a més, que està al subsòl del museu. L'any 2008 es va projectar l'obertura al públic d'aquest refugi amb la finalitat d'assegurar la seva conservació i que servís com a escenari per donar a conèixer la història dels bombardeigs sobre la població de Santa Coloma.

❖ **Refugi de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet (fig.10)**

Fig.10. Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet en l'actualitat. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Es tracta en l'actualitat d'un edifici modern, gràcies a les reformes que es van fer en 1982. Tot i que el seu origen és més antic, ja que en el segle XIX era la masia de Can Pesacali. Amb posterioritat va tindre funció de jutjat, presó, d'escola i Casa de la Vila. Fora de tot això, sempre ha tingut un caràcter centralitzador en el municipi. Per tant, és lògic que albergués un dels refugis oficials de Santa Coloma de Gramenet.

²⁵ Per més informació consultar:

<http://museu.gramenet.cat/index.php?id=3974&L=.%20F..%20F..%20F..%20F..%20F..%20F..%20F..%20F..%20F..%20Fetc%20Fpasswd> [Data de consulta:04/12/2018]

En la prospecció que vam realitzar no vam poder trobar indicis que allà hi va haver un refugi antiaeri. Així i tot sabem de la seva existència per la documentació arxivística, per la bibliografia consultada i per la placa memorialista que trobem a l'entrada de l'edifici.

❖ **Refugi del carrer de les Balears (fig.11)**

Fig.11.Carrer de les Balears. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Aquest carrer es troba prop del barri de Singerlín, en un emplaçament força transitat. El qual ha sigut bastant renovat en els últims anys i això fa que quasi no es conservin els edificis contemporanis a la guerra.

El refugi antiaeri que es trobaria en aquest carrer hauria de ser privat, és a dir que estigués sota l'estructura d'alguna de les cases que hi trobem en aquest, com molts refugis del municipi. Això va fer que no hi trobéssim cap evidència de l'existència de l'estructura, a excepció de la placa memorialística i la bibliografia.

❖ **Refugi ubicat entre els carrers 27 de Enero (carrer del Padró), General Mola i Rambla San Sebastián (fig.12)**

Aquest encreuament de carrers es troba en el centre de Santa Coloma de Gramenet, prop de la Rambla Sant Sebastià i l'Ajuntament del municipi, centre neuràlgic i comercial. Els edificis que es van

Fig.12. Entre els carrers 27 Enero, General Mola i Rambla San Sebastian. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

poder veure durant la prospecció són de construcció moderna, tot i que també es va observar la presència d'una casa de planta baixa i de cronologia més antiga, i que podria haver sigut contemporània a la guerra civil.

Durant la prospecció d'aquest emplaçament no es va destacar cap rastre (entrada, escales, etc.) ni cap placa que indiqués la presència d'un refugi.

❖ Refugi del carrer Wilson nº37

Aquest carrer està ubicat a uns 600 metres del carrer Prat de la Riba del qual parlàvem en l'apartat anterior. És un carrer que en l'actualitat té edificis i cases d'aspecte modern, i això va fer que durant la prospecció dificultés la localització de refugis o que directament no permetis aquest fet.

També s'ha de recalcar que la placa que ens indica l'existència del refugi no està en l'edifici numero 37 sinó en el 31 (fig.13). Això em va fer dubtar de quina era la ubicació correcta. Però, tal com em va indicar la coordinadora del projecte memorialístic, la localització de les plaques és aproximada a la real, a causa de l'escassa informació i els canvis en la geografia urbana del municipi.

Fig.13. Carrer Wilson 31 (imatge de l'esquerra) i 36 (imatge de la dreta).
Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del carrer major i carrer Mare de Déu dels Àngels

En aquest cas el refugi es trobaria en la cantonada entre els carrers Major i Mare de Déu dels Àngels (fig.14), enfront de l'església de la parròquia Sant Josep Oriol. Tots els edificis que es van poder veure durant la prospecció van ser de construcció moderna, inclosa l'església. Això va fer que no s'identifiqués cap estructura a excepció de la placa memorialista que trobem en el parc enfront de l'edifici d'aquesta cantonada.

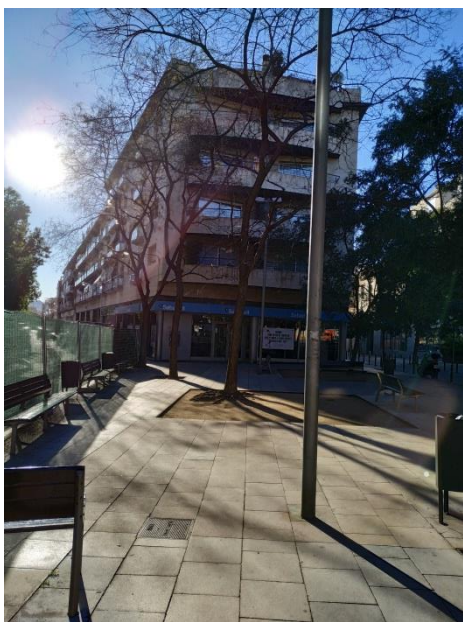

Fig.14. Carrer Major (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del Can Roig i Torres (Hospital). Actual auditori²⁶ (fig.15)

És una de mansions residencials més emblemàtiques a Santa Coloma de Gramenet de principis del segle XX. Està situada el bell mig del nucli antic, va ser construïda entre 1910 i 1913 per iniciativa de Rafael Roig i Torres, cònsol de l'Uruguai a Barcelona.

Fig.15. Auditori Can Roig i Torres (antic hospital). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

²⁶ Per més informació consultar: <http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=1432>

Com vam poder veure és una casa que està estructurada en dues ales disposades en forma de V, i en el vèrtex té una torre central més alta, de planta poligonal, coberta per un pinacle. Estilísticament integra elements decoratius modernistes amb una concepció arquitectònica noucentista.

Va tindre diversos usos: durant la guerra va ser hospital, després va ser seu de la Falange, més tard una escola i finalment la seu de l'Escola Municipal de Música i auditori de la ciutat (sota la propietat municipal).

Durant la prospecció no es va poder trobar cap indicatiu de l'existència del refugi que la bibliografia en situa en aquest edifici.

❖ Refugi del carrer Plaça de la vila (fig.16)

Segons la bibliografia en aquest carrer es trobaria emplaçat un refugi antiaeri. En contraposició, el que trobem són edificis de construcció moderna i cap rastre del refugi antiaeri. Tampoc trobem cap placa memorialista emplaçada gràcies al projecte de l'arxiu històric de Santa Coloma de Gramenet.

Fig.16. Carrer Plaça de la Vila (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del carrer Sant Carles,²⁷ sota d'on estava la masia Can Pascali (darrere de l'ajuntament) (fig. 17)

---

²⁷ Per més informació consultar: <https://www.foro-ciudad.com/barcelona/santa-coloma-de-gramenet/fotos/188309-masia--can-pascali--la-part-del-darrere.html> [Data de consulta: 01/02/2019].

Com ja s'ha dit, quan es parlava de l'ajuntament, la casa de la vila es va originar quan s'urbanitzaren els terrenys de la desapareguda masia de Can Pascali i es construeix l'ajuntament Nou a finals del segle XIX. Aquesta masia es trobaria just darrere l'ajuntament, prop de l'actual biblioteca municipal.

Però a causa de les reformes que es van fer en l'ajuntament, la plaça de la Vila i la urbanització d'aquesta, en els anys 1943 i 1982 no es veu cap rastre de la masia ni del refugi. S'ha de dir que el mapa facsímil del 1939 tampoc trobem la indicació de

l'existència d'aquest refugi, però si que l'indica el mateix carrer però prop de la Torre Balldovina. Indret en la qual tampoc es va trobar cap indicati del refugi.

Fig.17. Carrer Sant Carles, prop de la Torre Balldovina (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi de l'avinguda Generalitat (fig.18)

En aquesta avinguda, i segons la bibliografia i el mapa facsímil, es trobaria un refugi

antiaeri. Però el que trobem actualment, així com en altres casos, és un carrer amb edificis de nova construcció i cap rastre de l'estructura ni cap senyalització de que va existir.

Fig.18. Avinguda Generalitat (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del carrer doctor Torres i Bages

Entre els carrers Torres i Bages i el carrer Irlanda se'ns indica la presència d'un refugi antiaeri, que trobem indicat tant en el mapa del 1939 com en la bibliografia (fig.19). I és just en aquesta ubicació on trobem una placa memorialista indicant la presència del refugi. Malgrat tot no s'han trobat restes d'aquest.

Però s'ha de tenir en compte que, segons una font oral mencionada per Rony Castillo durant l'entrevista del 22 de gener, una senyora menciona que el refugi estava en un

carrer del costat, en el carrer Camprodon, que travessa el carrer doctor Torres i Bages, o almenys allà està una de les portes del refugi.

(Veure annex 13 la imatge 35)

Fig.19. Carrer Doctor Torres i Bages (Santa Coloma de Gramenet).Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del carrer Faviller (actualment carrer Elcano)

Segons el que hem pogut veure en el mapa del 1939 el refugi estaria en la cantonada entre els carrers Elcano i carrer Sant Eduard. També dins de la meua prospecció vaig decidir abraçar el carrer Sant Jordi per veure si trobava l'entrada del refugi o alguna placa memorialista. També vaig cobrir l'encreuament entre els carrers Elcano i Sant Jordi. Però sense cap resultat positiu. (fig.20)

A més els edificis que hi trobem són de construcció moderna, això encara hi dificulta més la localització del refugi antiaeri.

Fig.20. Carrer Faviller (Actual Elcano). Santa Coloma de Gramenet. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi ubicat al Segon grup de cases barates (actual barri de bon pastor) al carrer Arbeka

En un dels laterals de l'actual barri de Bon pastor, en concret en el primer conjunt de cases del carrer Arbeka se'ns indica l'existència d'un refugi antiaeri en el mapa de 1939 i la bibliografia (fig.21). Durant la prospecció no vam veure cap estructura pertanyent al refugi ni cap placa que ho senyalitzi. Per enfront d'aquest conjunt de cases vam trobar un tapiat fet de maons i formigó que semblava tancar l'obertura o entrada a algun lloc o el mur on pogués estar l'entrada al refugi. Això em va fer pensar si pogués ser l'entrada al refugi, ja que coincidia amb la indicació del mapa facsímil.

Fig.21. Segon grup de cases barates- Carrer Arbeka (Barri Bon Pastor, Barcelona) i possible entrada d'un refugi antiaeri enfront de dit carrer. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi de la fàbrica Enric Sanchis (F-11) al carrer Enric Sanchís al barri de Bon Pastor

Com s'explicarà en un apartat posterior, la fàbrica d'Enric Sanchis va tenir el seu origen a principis del segle XX, en un principi va tenir l'objectiu de fabricació de tints per a sabates. Però durant la Guerra Civil va ser col·lectivitzada per la Comissió de la Indústria de Guerra presidida per Josep Tarradellas anomenant-se fàbrica número 11, aquest es dedicarà a fer tot tipus de munició per armament republicà.

Durant la prospecció de aquest carrer es va poder comprovar que la fabrica Enric Sanchís encara continua en peu, però no es va poder veure restes del refugi antiaeri que almenys el 1938 estava en projecte pel senyor Serdà, arquitecte d'alguns dels refugis de Santa Coloma, segons els documents prestats pel COAC ²⁸(memòria de construcció del refugi antiaeri). El fet que no s'hi hagi albirat el refugi és perquè possiblement l'entrada estigués dins de la fàbrica, ja que era per a ús privat dels treballadors d'aquesta o perquè finalment no es va dur terme la construcció de l'estructura. (fig.22)

Fig.22. Fàbrica Enric Sanchís (F-11)- carrer Enric Sanchis (Bon pastor, Barcelona). Font: Ainhoa Dapena Bugallo

❖ Refugi del Carrer sant Pere nº3

Aquest carrer està situat prop d'uns dels carrers principals del nucli antic de Santa Coloma. Es un carrer estret el qual trobem tant cases “antigues” i com edificis moderns,

²⁸ CAT AHCOAC-B, Visat. Construcció d'un refugi, 1938. Font consultada: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC).

com és en el nostre cas. Aquesta adreça ens porta a un edifici de construcció moderna el qual en el pis que dona el carrer trobem l'entrada a un pàrquing, potser aquí es podria recuperar alguna estructura del refugi o que el pàrquing s'hagués utilitzat com a tal. Cal dir que tampoc vam trobar cap placa memorialista. (fig.23)

Fig.23. Carrer Sant Pere nº3
(Santa Coloma de Gramenet).
Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del carrer Núria nº27

En aquesta prospecció tampoc vam trobar cap evidència de l'existència del refugi, malgrat la bibliografia que el menciona, ni cap placa que ho indiqui i ni està senyalitzat en el mapa de 1939. A més és una zona reconstruïda, és a dir edificis de construcció moderna que igual no corresponen amb la geografia urbana que podríem trobar durant la Guerra Civil, i això dificulta més la identificació del refugi que ens parla la bibliografia. (fig.24)

Fig.24. Carrer Núria nº27 (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugis dels carrers Beethoven, Massanet i del Rellotge

En el llibre *Revolución y Guerra en Gramenet del Besòs (1939-1936)* ens mencionava, segons les fonts orals utilitzades pels autors del llibre, l'existència d'un refugi en cadascun d'aquests carrers. Com no tenia cap adreça exacta vaig decidir recórrer aquests carrers de principi a final per veure si trobava alguna estructura que ens indiqués la presència del refugi, però sense cap èxit. A més al ser un barri ocupat majoritàriament per immigrants no es va poder consultar els veïns d'aquest si tenien constància d'algun refugi en el barri, ja que s'ha de tenir en compte que els tres carrers formen part del mateix barri, Fondo, i estan molt propers entre ells.

❖ Refugi de la torre de Can Rius (actualment Can Sisterè)

Can Sisterè (actualment centre d'art), o Torre de Can Rius, com s'anomenava en l'època de la Guerra Civil, va ser una escola per a nens el qual hi van afegir un refugi antiaeri (fig.25). Per tant Can Sisterè farà la funció d'escola popular integrada en el Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU).

Aquest centre es troba darrere de l'ajuntament del municipi, i en certa manera té un aspecte modern, petjada d'una renovació de l'edifici. Això dificulta que des de l'exterior es pugui veure qualsevol rastre del refugi. Tot i que vam consultar els funcionaris del centre a veure si tenien informació del refugi antiaeri que es troba en l'edifici. Els quals van dir que no tenien notícia de l'existència de cap refugi antiaeri en Can Sisterè.

Fig.25. Can Sisteré (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ **Refugi del mas Fonollar (actualment centre de serveis juvenils Mas Fonollar; carrer de Sant Jeroni 1-3.) (fig.26)**

El mas fonollar és un monument protegit com a bé cultural d'interès local (BCIL) del municipi de Santa Coloma de Gramenet. És una masia de planta baixa i un pis, de tipologia longitudinal coberta a dues aigües. És una de les masies més antigues de Santa Coloma, va ser construïda amb anterioritat a l'any 1386, va ser el centre d'una gran heretat agrícola. A finals del segle XIV era propietat de Guillem Fonollar, família a la qual va pertànyer durant els segles XVIII i XIX. L'edifici actual és fruit d'una reforma dels segles XVII o XVIII de la seva rehabilitació el 1982. Actualment és propietat municipal.²⁹

Fig.26. Mas Fonollar (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Durant la prospecció vam destacar la presència d'un hipogeu o túnel (al magatzem de l'actual casal), segurament utilitzat com a refugi en temps de guerra. No es pot descriure la seva morfologia interior, ja que els responsables del centre no ens va permetre l'entrada al refugi per falta de seguretat. (*Veure annex 13: la imatge 36; i annex 14*)

❖ **Refugi del carrer Safareig, entre passatge Safareig i Carrer Nou**

Aquesta localització es troba el nucli antic de la ciutat, fent frontera amb el barri de Singuerlín. En aquesta prospecció no vam trobar cap rastre del refugi, tot i que la majoria de cases són de construcció antiga, per la localització en què ens trobem (fig.27). Però sí que es troba una placa memorialista indicant l'existència del refugi el qual en feia referència el llibre *Revolución y Guerra en Gramenet del Besòs (1939-1936)*.

²⁹ Per més informació consultar: <http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=1382> [Consultat al: 26/02/2019].

Fig.27. Carrer Safareigs (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

❖ Refugi del carrer Amèrica (Barri de Singuerlin)

En aquest cas, com en els dels carrers del barri del Fondo, no teníem una adreça exacta d'on podria estar situat el refugi i per tant vaig decidir recorre tot el carrer, però sense cap resultat positiu. És a dir, sense trobar cap estructura ni rastre que ens indiqués l'existència del refugi antiaeri.

❖ Refugi ubicat entre el carrer Nakens i la carretera de la Roca

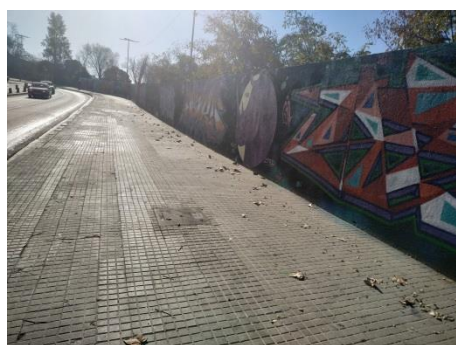

Fig.28. Entre el Carrer Nakens i carretera de la Roca (Santa Coloma de Gramenet). Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

En el mapa facsímil del 1939 ens indica que el refugi antiaeri es trobava al costat d'una carretera (bastant transitada) que travessa uns blocs de pisos, però actualment el lloc que ocuparien aquests blocs de pisos no estan. En el seu lloc torbem un parc i un mur que tanca una esplanada (fig.28). Això fa que no hi trobem cap rastre d'aquesta estructura antiaèria. També destacar el fet que no trobem cap placa memorialista que ens indiqui l'existència del

refugi, encara ho dificulta més.

❖ Refugi del torrent de les Bruixes, prop de l'actual geriàtric

En aquest cas vam anar fins a l'institut del Torrent de les Bruixes situat en el turó del mateix nom, per veure si hi trobàvem algun rastre del refugi antiaeri del qual teníem notícia, però el resultat va ser negatiu. A més no hi havia cap placa que indiqués la seva existència. També es va recórrer els voltants de l'institut de la Bastida, situat just el costat, però amb els mateixos resultats.

Cal afegir que tampoc es va trobar el geriàtric que ens mencionava la documentació.

❖ Refugi del Camí “Fuente de la encina”

En aquest cas el llibre de *Revolución i guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)* ens indica la presència d'un refugi antiaeri (sense localització segura) en el camí font de l'alzina que comença al barri de Singuerlin i s'estén, per un camí muntanyós, pel Turó del Pollo. On molt a prop trobem el jaciment ibèric del Puig Castellar.

Durant la prospecció no hi vam trobar cap rastre que indiqués la presència de cap refugi antiaeri, ni cap cau que es pogués haver utilitzat per a tal fi.

❖ Refugi de la Cova de “Bocanegra”, prop del poblat ibèric Puig Castellar

Segons Juan Jose Gallardo i José Manuel Márquez, autors de *Revelación y Guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, la cova de la “Bocanegra” estaria a uns 500 metres del jaciment ibèric del Puig Castellar. Però durant la meua recerca solament es va tenir informació d'una cova anomenada “cova d'en Genís”, on també es té informació que també va ser un sepulcre de l'edat del Bronze.

Durant aquesta recerca em va sorgir el dubte si les dues coves anomenades anteriorment eren la mateixa, ja que no he pogut confirmar si la meua hipòtesi és correcta.

Durant la prospecció no vaig poder trobar indici que aquesta cova fos utilitzada com a refugi. Tot i que podria ser així, ja que es té informació que la població colomina també es refugiava a la muntanya a qualsevol buit.

L'únic que vaig poder observar, és la presència de la cova d'en Genís, un dolmen natural d'època prehistòrica, i que podria plantejar-se la idea que fos utilitzat com refugi.

❖ Refugi de la Torre dels Lleons

Dir que en aquesta ocasió no es va poder fer la prospecció, ja que no es va descobrir on estava situada la Torre dels Lleons. Tot i que la bibliografia menciona la presència d'un refugi en aquesta ubicació.

5.2. REFUGIS ANTIAERIS: ANÀLISI

Gràcies a aquestes prospeccions fetes al llarg de Santa Coloma de Gramenet (*veure annex 15*), i la documentació recopilada, s'han pogut observar i interpretar una sèrie d'evidències que ens apropen a la realitat de la construcció dels refugis antiaeris a la

ciutat, perquè es van edificar en aquestes zones i la utilitat genuïna que va suposar això per a la població.

S'ha de tenir en compte que per aquest treball final de grau no s'han analitzat els 150 refugis (aproximadament) que ens fa referència la documentació, sinó els 13 refugis antiaeris, els quals la bibliografia marca com a principals, més coneguts o més documentats. Tot i que més tard es van afegir 13 localitzacions més que possiblement, i gràcies a la documentació, hi havia un refugi antiaeri. Sense oblidar la presència del cas del Mas Fonollar una antiga masia del segle XIV, la qual ens vam assabentar de la presència d'una cavitat, de la qual no vam tenir notícia per cap mena de documentació. *(Veure annex 16: plànol 4)*

Afegir que, segons el que hem pogut veure el llarg del nostre estudi, aquests refugis antiaeris es concentraven sobretot el centre/oest de la ciutat i en la zona del Riu. També vam observar una segona zona de concentració cap a la zona est de la ciutat. *(veure annex 16: plànol 2 i 3)*

Primerament, després d'aquesta introducció, és evident pensar que els refugis es van construir per una població atemorida davant els atacs que s'estaven produint tant en la seva ciutat com en les ciutats i pobles del voltant de Santa Coloma de Gramenet. Això va propiciar a la construcció de refugis antiaeris, molts cops sense control municipal davant la pressa que tenien per construir-los. Això va generar que es construïssin uns 150 refugis (segons el qüestionari enviat a la Junta de Defensa Passiva de Catalunya el juliol del 1938) dels quals no tenim notícia ni d'una quarta part d'ells, ja que la gran majoria eren de construcció privada³⁰. Sobretot es té notícia dels tres principals³¹, Can Sisteré (del qual no hem pogut saber la seva ubicació exacta del refugi), el de l'Ajuntament (amb la mateixa situació) i la de la Torre Balladovina (que se sap la ubicació el refugi, tot i que no està permesa l'entrada), que van estar sota el Control del consell Municipal fins al novembre del 1937 i, posteriorment, sota la Junta Local de Defensa passiva de Santa Coloma de Gramenet (president del qual era l'alcalde Celestí Boada) que, com altres juntes de defensa passiva, tenia la funció d'encarregar-se d'aplicar mesures adients per a la protecció directa i indirecta dels veïns en cas d'atac

---

³⁰ Que són aquells refugis construïts per la població civil per iniciativa de veïns d'un mateix carrer ; o per iniciativa d'una família sota les seves cases o prop d'elles, molts cops sense permís de l'ajuntament o la junta de defensa passiva local.

³¹ Que són aquells que estaven directament sota el control de la Junta de defensa municipal, que tenen més capacitat, i que suposadament eren i són més coneguts per la població local.

contra la ciutat. En aquest cas Santa Coloma de Gramenet va rebre 50.000 pessetes per la construcció de refugis, almenys el 1937.³²

També s'ha de recalcar que, fins i tot, aquesta construcció massiva, entre el 1937 i 1938, de refugis potser va ser una mica "excessiva" si ho comparem amb els bombardejos que hi va haver, que en aquest cas van ser 4. I solament en dos d'ells hi va haver víctimes, com ja hem vist en apartats anteriors, 12 en total (*veure annex 12*). Però aquesta situació va ser suficient per sembrar la por entre la població. Per tant segons aquesta informació podem dir que la construcció de refugis era per atemoriment davant la situació general de la ciutat, comunitat i el país, i la incertesa que podrien ser atacats en qualsevol moment, més que pels bombardejos que es van donar realment en Santa Coloma de Gramenet.

A part de la construcció de refugis no s'ha d'oblidar, la participació de cases de socors de la creu roja, instal·lades, moltes d'elles a prop dels refugis, per tal de donar una atenció primària a la possible població afectada pels bombardejos o altres atacs. A Santa Coloma de Gramenet hi havia 8 cases de socors.³³

Malgrat tota aquesta informació, no hem pogut saber amb exactitud com era la planta i morfologia dels refugis antiaeris colomins, tot i que en l'apartat següent presentem informació de com podrien ser i de quins materials estaven fets a partir d'una informació facilitada pel Col·legi d'arquitectes de Catalunya (COAC). Tot i que s'ha d'apuntar que, el fet que no s'hagin trobat molts dels refugis dels quals se'n té notícia, potser perquè alguns d'ells estiguessin emplaçats en la muntanya, en petites coves, com la de la cova Negra, segons ens fa menció la bibliografia i també Rony Castillo. Ja que tant aquesta font com la bibliografia parlen de la reutilització de cavitats naturals que trobaríem en la serralada de Marina o en el Turo del Pollo, prop del barri de les Oliveres i Singerlin.³⁴ També es podria arribar a plantejar que utilitzessin l'estació de metro per refugiar-se. Però el metro encara no arribava a Santa Coloma en l'època de la guerra

---

³² PUJADÓ, J. (1998). *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, Barcelona, pàg 143.

³³ GALLARDO, J.; Márquez (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 145.

³⁴ GALLARDO, J.; Márquez (1997), *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona), pàg: 143.

civil, no va ser fins al 1983 que la línia 1 (línia vermella) va ampliar-se fins Santa Coloma³⁵. Per tant és una hipòtesi que es va descartar.

Finalment dir que aquesta situació també es pot donar, com ja he dit, perquè molts refugis eren de caràcter privat, o de construcció sense el control de l'administració municipal, ja que eren avisats posteriorment. Afegir que en altres casos els ciutadans demanaven permisos per realitzar reformes arquitectòniques en els seus habitatges de manera que permetis un accés més fàcil i ràpid al refugi més proper.

5.2.1. Com podrien ser els refugis antiaeris colomins?

Aquesta pregunta és difícil de contestar, ja que no s'ha pogut trobar suficient informació ni en els arxius consultats, ni en la bibliografia ni en l'hemeroteca. Però s'ha de destacar la memòria localitzada al COAC (*veure annex 17*). En aquesta memòria ens descriu l'obra d'un d'ells (dirigit per l'arquitecte Antonio Sardà Moltó), el situat a la Fàbrica numero 11 d'Enric Sanchís Ros, prop del segon grup de les cases barates del barri de Bon Pastor, construït (o amb projecte de construcció) el 1938.³⁶

En aquesta obra Sardà defineix que es faria un moviment de terres, albalinyeria ordinària, etc. I seria executada per l'agrupació de la construcció de Gramenet del Besòs i el consell d'Empresa. També reflecteix que la base del refugi seria de ciment portland artificial. El revoc exterior de les entrades del refugi, es faria amb morter de cal grassa i una petita quantitat de ciment. Les parets interiors i sostres del refugi estarien pintades a la cal directament sobre la fàbrica de formigó prèviament rascat els senyals de l'encofrat.

Per una altra banda diu que les escales de l'entrada del refugi estaran fetes de formigó i folrades de totxos de tipus mitjà. I també serà així els reblliments superiors.

Les portes del refugi seran de ferro pintades a l'oli amb un mínim de dues capes.

En el que respecta a l'execució de l'obra, totes les estructures es feien mitjançant motlles i encofrat. Tot reforçat amb formigó armat, que s'empra sota el reconeixement de la disposició i seccions de les armadures per part de l'arquitecte que estigui al càrrec. L'encofrat havia de tenir la mateixa forma del motlle que formava l'encofrat. I que tot el

---

³⁵ Per més informació consultar: http://www.trenscat.com/tmb/01stacoloma_ct.html [Data de Consulta: 09-04-2019].

³⁶ Consultar nota 28.

procés d'encofrat així com el nombre d'eines per aquest afer seran fixades per l'empresa constructora.

Les condicions d'aquesta obra, que ens mostra la memòria, així com potser les obres d'altres refugis de la ciutat, exposaven que: l'obra havia de començar els vuit dies de l'adjudicació definitiva, venint obligats a desenvolupar-la amb tota rapidesa possible i atendre les indicacions del director de l'obra. Aquesta havia d'estar acabada en el termini de quatre mesos a partir de la data d'inici.

Finalment dir que les despeses de la construcció del refugi corrien a càrrec de l'empresa constructora.

6. PROJECTE MEMORIALISTA SOBRE ELS REFUGIS I BOMBARDEJOS DE SANTA COLOMA DE GRAMENET

Des de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, concretament des de l'arxiu històric municipal,³⁷ es va posar en marxa un projecte per senyalitzar aquells indrets que havien estat afectats per les bombes i els refugis antiaeris construïts en la localitat. Així mateix es van senyalitzar els edificis confiscats durant la Guerra Civil en la ciutat colomina.

Aquest projecte es va dividir en dues parts, la primera va iniciar-se el 2014 i va estar dedicada a la senyalització dels indrets afectats pels bombardejos mitjançant plaques memorialístiques. Posteriorment el 2015 es va fer un acte d'inauguració de les plaques referides als bombardejos a la plaça de la Vila, on es troba l'ajuntament colomí. Aquest acte va incloure un recorregut per tots els indrets on hi havien estat col·locades les plaques.

Dos anys després, el 2017,³⁸ es va realitzar la segona part del projecte. Aquesta vegada va estar dedicada a la senyalització dels indrets on es tenia notícia de l'existència d'un refugi antiaeri mitjançant plaques memorialístiques. Com en la primera part del projecte, es va fer un acte d'inauguració de les plaques que senyalaven la ubicació dels refugis amb les mateixes característiques que el primer.

---

³⁷ Font: Magda Clavell i Miejimolle, directora del Museu Torreballdovina i l'arxiu històric de Santa Coloma de Gramenet. [Entrevista realitzada el 05/02/19].

³⁸ Per més informació consultar: <https://ajuntamentinforma.gramenet.cat/es/info-local/presentacion-de-la-senalizacion-de-los-refugios-antiaereos-de-la-ciudad/?cHash=07f39c6d52a1b49259f80610efcd46cd&type=1000> [Consultat al: 14/02/19]

Però, com es va realitzar aquest projecte en el seu conjunt?

El projecte va arrancar amb la recerca d'informació i documentació, per tal de saber en quins llocs hi havia hagut bombardejos i refugis antiaeris, mitjançant la bibliografia proporcionada per Helena Ruíz Tossas *La república i la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet* i de Juan Jose Gallardo i José Manuel Márquez *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*. Per una altra banda l'arxiu històric va completar el projecte amb l'escassa informació del seu fons.

Matisar, que aquest projecte també va estar obert a la població, en el sentit que si algun ciutadà que tingues notícia o sapigués de primera mà de l'existència d'un altre indret afectat per les bombes o la ubicació d'un altre refugi, es podria afegir dins del projecte memorialístic.

En basar-se en la bibliografia, anteriorment esmentada, i altres fonts, sabien la ubicació exacta de certs refugis antiaeris o llocs afectats per bombes, però d'altres no i per tant la instal·lació de les plaques indicatives d'aquests refugis o bombardejos és aproximada. Aquest va ser el cas del refugi antiaeri entre els carrers Santa Eulàlia i el carrer Wilson, on van posar la placa en una de les cantonades de l'encreuament, perquè no sabien en quina cantonada estava situat el refugi antiaeri exactament. Però més tard un senyor, que havia viscut durant la guerra en aquell carrer, va declarar que el refugi antiaeri estava situat més a baix.

S'ha de matisar que aquest projecte solament va abastir al territori colomí actual, deixant de banda el barri de Bon Pastor, on estan situades les Cases Barates, que actualment pertanyen a l'Ajuntament de Barcelona, però que en el context de la guerra pertanyia a Santa Coloma de Gramenet.

Finalment, dins d'aquest acte, obert a tot mena de públic, es va fer una presentació enfront de la placa referida al refugi de l'ajuntament i després es va fer un itinerari per totes les plaques que s'hi havia instal·lat pel municipi, com ja s'ha mencionat al principi de l'apartat. Aquestes plaques tenen una forma quadrangular on s'indica, amb una inscripció de color vermell, que els refugis (fig. 29) estaven fets per la junta de defensa passiva i també on es van donar els bombardeigs. (fig.30)

Fig. 29; Placa indicadora del refugi antiaeri. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Fig. 30. Placa indicadora d'un bombardeig. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

6.1. ELEMENTS CRÍTICS DEL PROJECTE MEMORIALISTA

Un element a tenir en compte dins d'aquest projecte és que algunes de les plaques memorialístiques no corresponen amb les dades consultades tant en la bibliografia com en l'hemeroteca de la Vanguardia. Un exemple va ser el bombardeig que les fonts documentals i la bibliografia diuen que va succeir entre el carrer de la Plata i el carrer de Santa Eulàlia, però en la dita localització no es va trobar cap placa durant la prospecció. Si no que es va trobar en un carrer més a baix, carrer Mossèn Camil Rosell.

Un altre exemple és al bombardeig que va haver-hi entre els carrers Prat de la Riba i la Riera de l'escorxador, que en aquest cas van posar la placa en el parc "Jardins Ernest Lluch", situat al costat del lloc on la documentació indica la presència de bombardeig.

Això em va portar a pensar: Quina rigurositat va seguir l'arxiu històric de Santa Coloma de Gramenet? Van seguir una documentació equivocada o poc precisa? Són les fonts originals les que no són precises? O les dades que vaig consultar no són del tot acurades?

Responent a la primera pregunta, hem de tenir en compte que l'arxiu històric es va basar en el llibre *República i Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet*³⁹ i el mapa que li és associat on podem veure on es van donar els bombardejors i on estan localitzats els

³⁹ CARRERAS, M; Ruíz, H. (1986), *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet*, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona).

principals refugis antiaeris. Aquest llibre es va basar en la informació documental consultada, majoritàriament, en els antics arxius colomins.

Respecte a això, hem de tenir en compte que durant tot l'estudi s'ha aconseguit una informació escassa o gairebé nul·la a causa de la falta de documents originals i la desorganització d'aquests. Això en el que respecta a l'arxiu històric. Respecte a l'arxiu municipal no conserva cap informació de la població durant la guerra a causa de la crema dels documents pertanyents al govern republicà. Això és un element que influeix a l'hora de dur a terme el projecte, fent que sigui insuficient i poc precís.

Seguint amb la informació documental original (com fonts orals i documents d'arxiu), s'hauria de pensar que és fidedigna a la realitat i que per tant hauria de ser precisa. Però no hem de ser conformistes, ja que pot ser que les fonts orals o testimonis dels fets, que formant part de la documentació, poden estar moguts per la subjectivitat. Però sempre seran més fiables.

Un fet que no s'ha de deixar de banda és, en alguns emplaçaments coneguts on va haver-hi refugis, no estant senyalitzats, per tant això ens portaria a pensar que no els hi va interessar integrar tots els refugis dins del seu projecte memorialístic o que no van poder identificar la ubicació del refugi amb exactitud. (veure annex 16: plànol 5)

Finalment, no s'ha d'oblidar el sistema d'indicació de refugis antiaeris i bombardeigs, el qual, com he dit, consisteix en unes plaques de bronze. En elles trobem gravat "*Defensa passiva antiaèria- Gramenet del Besòs*⁴⁰/ *Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*" acompanyat del dibuix de l'entrada d'un refugi. En el cas dels bombardejos el que trobem gravat és "*Bombardeigs de l'aviació franquista sobre Gramenet del Besòs durant la Guerra Civil Espanyola (1937-1938)*" acompanyat del dibuix d'un projectil. Les lletres que trobem gravades en aquestes plaques estaven a més a més pintades i ressaltades amb color vermell. (fig.31 i 32)

---

⁴⁰ Terme amb el que s'anomenava a l'actual Santa Coloma de Gramenet durant el govern de la República.

Fig.31. Disseny original de les plaques memorialístiques referides als refugis antiaeris. Font: Diari Gramenet 2.0.

Fig.32. Disseny original de les plaques memorialístiques referides als bombardejos. Font: Diari Gramenet 2.0

El problema d'aquest sistema de senyalització és que amb el pas del temps la pintura de les plaques es va desgastant fent que a poc a poc, aquestes passin desapercebudes i difícils d'identificar. Això hem va portar a pensar que es podria idear un altre sistema de senyalització més efectiva com els que podem veure en la Garriga i la ciutat de Granollers.

6.1.1. Cas de la fàbrica química número 11: Un refugi marginat?

En aquest subapartat voldria destacar l'hipotètic cas d'un refugi antiaeri “marginat”, és a dir que no va ser tingut en compte en la realització del mapa facsímil del 1939, per l'alcalde de Santa Coloma de Gramenet, ni apareix a la bibliografia consultada. Fet que tampoc es tingues en compte dins del projecte. Aquest és el cas de la fàbrica número 11 o d'Enric Sanchis, situada al barri de Bon Pastor. Segons una memòria arquitectònica facilitada pel Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC),⁴¹ es va construir o, més ben dit, es tenia el projecte de construir un refugi antiaeri en mans de l'arquitecte Antoni Serdà Moltó el 1938. Aquesta obra va ser demanada per la Comissió d'Indústries de guerra de la Generalitat de Catalunya (CIG), que era un organisme endegat per la Generalitat republicana el 7 d'agost de 1936 amb l'objectiu d'organitzar i coordinar els esforços de totes les instal·lacions de producció d'armament per abastir l'exèrcit republicà durant la Guerra Civil espanyola. És a dir, estava centrada exclusivament a la

⁴¹ Consultar font de la nota 28.

reconversió d'una bona part de la indústria de Catalunya i la seva adaptació para la producció bèl·lica, i les dificultats en el procés per consolidar-la.⁴²

Aquesta fàbrica colomina va ser una de les 15 fàbriques de construcció de material bèl·lic per ordre de la Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat de Catalunya davant la gran necessitat de produir munició en gran quantitat i de forma ràpida per defensar Catalunya davant els rebels i per abastir a una guerra que es preveia llarga i costosa.⁴³ Tot i que en els seu origen era una fàbrica dedicada a la fabricació de tints i colorants.⁴⁴

La Fàbrica de Sanchis o Fabrica química número 11,⁴⁵ situada aleshores a Santa Coloma de Gramenet al carrer Enric Sanchis Ros (actualment pertany al terme municipal de Barcelona (C/Enric Sanchís)), va ser denominada Indústries Pirotècniques de Catalunya per la Comissió de la Indústria de Guerra (CIG).

La fàbrica número 11 (F-11) va ser destinada per a la fabricació de material explosiu: Fulminat de Mercuri, nitrur de plom, així com pólvores fulminants i altres explosius. A la fàbrica es feia també la càrrega de cartutxeria de màuser, es fabricaven els emmotllaments i comprimits de pólvora i explosius, es carregaven estopins, detonadors i tota classe d'espoletes com també les càpsules iniciadores de les espoletes. Part d'aquesta producció era una fabricació desconeguda a Catalunya en aquell moment.

La F-11 comprenia 13 seccions diferents on el 1937 treballaven 513 persones amb una important presència de mà obrera femenina.⁴⁶

El 1938 es té notícia de l'elaboració d'un report per part de la fàbrica que entraria en consideració de la Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat de Catalunya, on es plantejava una reforma en profunditat de diversos tallers de la fàbrica. Com el del taller de fabricació de fulminat de mercuri. Però en cap cas menciona la demanda de construcció d'un refugi antiaeri o l'elaboració d'un projecte de construcció.

---

⁴² De Madariaga Fernández, Francisco Javier. *Las industrias de guerra de cataluña durante la Guerra Civil*. Director: Dr. Josep Sánchez Cervelló. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2003; pàg 44.

⁴³ TARRADELLAS, J. (2007). *La indústria de Guerra a Catalunya (1936-1939)*, Lleida, pàgs: 143-148.

⁴⁴ SALAS, X. (2016). Bon Pastor (Barcelona): Un territorio en construcción, *on the waterfront*, Vol.43, pàg 13-14.

⁴⁵ Per més informació consultar: <https://www.gramenet.cat/ajuntament/arees-municipals/memoria-democratica/espais-de-memoria/la-f11-industria-de-guerra/> [Consultat: 10 de gener del 2019].

⁴⁶ De Madariaga Fernández, Francisco Javier. *Las industrias de guerra de cataluña durante la Guerra Civil*. Director: Dr. Josep Sánchez Cervelló. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2003; pàg 524-564.

Això pot contestar a la pregunta de per què no trobem una icona en el mapa que ens marqui la presència d'un refugi. És a dir el fet que aquest possible refugi es situï en un terreny actualment en mans de l'ajuntament de Barcelona.

I en conseqüència aquest "refugi antiaeri" entri dins dels refugis, entre els 150 que es tenen notícia, a mig construir o en projecte.

6.2. COMPARACIÓ AMB ALTRES PROJECTES MEMORIALISTES I PROPOSTES DE FUTUR: EL CAS DE GRANOLLERS I LA GARRIGA

Durant la meua recerca sobre el projecte memorialístic que es va dur a terme en Santa Coloma, vaig assabentar-me de l'existència de dos projectes semblants que s'estaven organitzant a Catalunya.

El primer cas és el de Granollers,⁴⁷ el qual va obrir un projecte de senyalització dels bombardeigs aeris que va patir aquesta població els anys 1938 i 1939 en plena Guerra Civil. Aquestes rajoles commemoratives van ser encastades en els punts on van caure les bombes els dies 24, 25 i 26 de gener de 1939, dies abans de l'entrada de les tropes de Franco a la ciutat. Aquestes rajoles tenen dibuixada un logotip semblant a una flor de color lila (tot i que altres de més antigues són de color vermell) i la data dels bombardeigs. (fig.33)

Fig. 33. Placa commemorativa d'un bombardeig a Granollers durant la Guerra Civil. Font: Griselda Escrigas.

⁴⁷ Per més informació consultar: <https://el9nou.cat/valles-oriental/actualitat/granollers-senyalitzara-amb-rajoles-els-punts-bombardejats-lany-1939-al-passeig-de-la-muntanya/>

També, com en el projecte de l'ajuntament de Santa Coloma, es van fer diferents actes commemoratius del bombardeig que va patir la ciutat de Granollers (1988). Actes que es van repetir el 2008.

Un altre cas és el que va promoure l'ajuntament de la Garriga⁴⁸ amb la senyalització dels bombardeigs amb rajoles ceràmiques on s'indiquen la data dels bombardeigs i el dibuix d'un projectil explosiu (fig. 34).

Fig. 34. Placa commemorativa d'un bombardeig La Garriga durant la Guerra Civil. Font: Jobopa

El fet que les plaques siguin de material ceràmic i de colors vius fa que sigui resistent i que sigui identificades de millor manera pels ciutadans. Potser aquesta seria una bona solució que es podria aplicar al projecte colomí, ja que el desgast de les seves plaques dificulten la seva identificació.

7. CONCLUSIONS

Està demostrat que el conflicte bèl·lic de la Guerra Civil va afectar la totalitat de la població civil de l'Estat Espanyol. Aquesta afectació es va donar tant directament (lluitant en el front) com de forma indirecta (patint els atacs aeris i per mar, la fam i el temor constant de tenir la mort a prop). Malgrat aquesta situació, avui en dia encara hi ha indrets on no s'està treballant per intentar recuperar la memòria històrica d'aquest fet ni de les petjades que van deixar en el paisatge del nostre país.

En el cas de Santa Coloma de Gramenet s'ha volgut fer un estudi, en aquest treball final de grau, de tot el que tingues relació amb els bombardeigs que van afectar la ciutat i els

---

⁴⁸ Font: Queralt Solé i Borjau [Entrevista: 20/01/2019].

refugis antiaeris construïts en aquest període, però sobretot localitzar la situació d'aquests i recopilar indicis de la seva existència.

Com s'ha comentat en diversos moments del treball, Santa Coloma de Gramenet va patir les conseqüències dels bombardejos, tot i que no amb tanta força com en altres municipis catalans. Això és pel fet que en Santa Coloma no hi havia tants objectius militars. Alguns d'ells eren la fàbrica de tints d'Enric Sanchis (ubicat a Barri de Bon Pastor), transformada en fàbrica construcció de material bèl·lic. Així i tot, el motiu real d'aquests bombardejos era atemorir a la població colomina. Objectiu que van aconseguir. A més, Santa Coloma estava situada a primera línia dels bombardeigs que patia la veïna Barcelona, això va provocar el pànic entre els veïns i la construcció de refugis a partir dels primers bombardejos el 1937, sobretot en el centre de la ciutat i el barri Llatí, centres neuràlgics de la ciutat. L'edificació d'aquests en un primer moment havia estat a càrrec del Consell municipal, però el 1937 va passar a mans de la Junta de Defensa Passiva de Santa Coloma de Gramenet. La bibliografia consultada ens senyala que va haver-hi una construcció massiva de refugis (150 refugis aproximadament) per part de la població civil de forma voluntària, molts d'ells sense un permís real de la Junta de Defensa, davant la por que no els hi deixessin construir. Aquests refugis van construir-los prop de les seves cases, fins i tot moltes vegades sota d'aquestes, per tal de tenir-los el més a prop possible.

Gràcies a la informació recopilada, en total s'han pogut localitzar sobre un plànol 27 refugis antiaeris construïts per tota la ciutat de Santa Coloma de Gramenet. Tot i aquesta dada, se sap que la xifra de refugis era molt superior, sobre uns 150 (aproximadament). Per desgràcia, no es té informació sobre la seva existència, ni la seva ubicació ni com era la seva planta. També s'ha de tenir en compte que, probablement, alguns d'ells estarien a mig construir o es tingués previst construir i no es van construir. Com podria ser el cas de la Fàbrica número 11 d'Enric Sanchis, situada en el barri de Bon Pastor, que no es sap si va ser construïda o no, ja que l'única informació que es té és l'aconseguida per la memòria de projecte de construcció del refugi prestada pel COAC. Per tant, per falta de dades, no es pot confirmar l'existència d'alguns emplaçaments, ja que s'ha considerat que es té poca informació sobre aquests refugis. En el cas dels bombardeigs, en algunes ocasions es va fer difícil confirmar l'indret on el mapa facsímil del 1939 i bibliografia, ens assenyalava la caiguda d'una bomba.

Així doncs, seria convenient seguir treballant per poder recopilar informació que ens aportés més indicis sobre els refugis i ens ajudaria a confirmar les localitzacions exactes d'aquestes construccions. També esbrinar la totalitat de les afectacions que van tenir els bombardejos. Amb aquest objectiu es va intentar dur a terme 27 prospeccions pels emplaçaments dels quals teníem notícia de l'existència de refugis i caiguda de bombes. Primer es van visitar els llocs que havien patit atacs aeris i posteriorment els indrets on se'ns informava de la presència de refugi antiaeri, els quals vam marcar després les seves ubicacions en plànols de situació, per veure la seva concentració, etc.

Així i tot, els resultats del treball de camp no van ser gaire alentidors, ja que no s'han trobat evidències clares d'estructures que s'hagin conservat (a excepció de l'hipogeu utilitzat com a refugi antiaeri de Mas Fonollar). O de rastres dels bombardeigs. Encara que no s'hagin trobat gaires evidències superficials no és quelcom definitiu que ens indiqui que no es conservi cap actualment, sinó que les entrades a aquestes estructures s'han tapiat i que són estructures ja oblidades per l'ajuntament i la població colomina. Un exemple de què és possible la descoberta de refugis, ja que el rastre dels bombardeigs no és possible localitzar-los a causa de la reconstrucció dels edificis afectats, són: el refugi de Mas Fonollar i el situat sota la Torre Balldovina (actual arxiu històric).

Després de tota la informació recopilada ens agradaria proposar, de cara al futur, una serie de guies per tal de començar a estudiar aquests emplaçaments (tot i l'esforç fet per l'arxiu històric de Santa Coloma amb el seu projecte de marcar alguns dels emplaçaments on hi havia refugis i atacs aeris). Primerament ens centràriem a recuperar els refugis antiaeris dels quals ja es té constància real que existeixen: com el refugi de Mas Fonollar, el de la Torre Balldovina. Una vegada treballats aquests refugis s'intentaria començar les investigacions sobre aquests altres 25 refugis situats en el mapa facsímil del 1939 i els indicats en el plànol 2 d'aquest treball (tant els de Santa Coloma com els emplaçats en el barri de Bon Pastor (Barcelona)). Després es podria intentar fer una segona recerca per tal de recuperar més informació sobre altres refugis antiaeris que fins al moment no s'ha tingut informació, tot i que seria complicat per la poca informació conservada, per tal d'apropar-nos als possibles 150 dels quals alguns autors tenen notícia. Dir que estudiar aquests emplaçaments significa inspeccionar en profunditat els indrets, fent sondejos arqueològics i aplicant altres tècniques, com dibuix de l'espai per tal d'estudiar cadascun dels espais del refugi. Pel que fa als llocs afectats

pels bombardejos, no es podria aplicar aquest estudi perquè els indrets que els van patir han sigut reconstruïts eliminant tot rastre.

En conclusió, el patrimoni arqueològic relacionat amb la Guerra Civil Espanyola a Santa Coloma de Gramenet està en certa manera descuidat, tot i el projecte de plaques memorialístiques, per les institucions locals que haurien de preocupar-se per conservar-los i recuperar-los. Aquest fet provoca la pèrdua d'una gran part de la memòria històrica de la ciutat mentre no es conscienciï a la població de la importància de conservar els refugis i conèixer més la història del seu fogar. Per tant, és una pena que podent documentar i recuperar aquest patrimoni es deixi perdre aquests de forma tan despreocupada.

8. AGRAÏMENTS

Primerament voldria agrair a la meva tutora, Queralt Solé Barjau, l'ajuda i els consells que m'ha estat donant durant la realització del treball. Però sobretot voldria agrair la gran paciència que em va mostrar durant tota l'elaboració del treball, sobretot a l'inici d'aquest quan semblava que no podia contestar a moltes de les meves preguntes per falta d'informació. També agrair-li els ànims que em va transmetre en diverses ocasions davant les meves inseguretats.

Per una altra banda, voldria agrair la gran ajuda prestada per a Magda Clavell i Miejimolle, coordinadora de l'arxiu històric de Santa Coloma de Gramenet, i l'atenció prestada per trobar la bibliografia clau per tal de poder començar a desenvolupar aquesta investigació. I també prestar-me imatges inèdites dels bombardejos que van afectar el barri de Bon Pastor.

També agrair a l'arqueòleg colomí Rony Castillo per prestar-me part del seu temps al concedir-me una entrevista, i poder així respondre a preguntes que em van sorgir durant la realització d'aquest treball final de grau. I apropar-me més a la població civil colomina de l'època, en posar al meu coneixement les declaracions de diversos testimonis orals locals que van viure en primera persona els bombardeigs que va patir Santa Coloma de Gramenet.

I, per últim agrair-li als meus pares la infinita paciència que em van proporcionar durant tot aquest trajecte d'investigació davant les meves inseguretats i nerviosismes. Però sobretot no voldria deixar de banda al meu besavi Manuel Bugallo Lois, un bon home

gallec que va patir les conseqüències de la guerra al ser afusellat el 4 de novembre de 1937 pel bàndol nacional a Astúries. Ell em va servir d'inspiració i va despertar en mi l'interès per la Guerra Civil espanyola.

9. BIBLIOGRAFIA

CARRERAS, M.; RUIZ, H. (1986). *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet*, Santa Coloma de Gramenet

CLAVELL, M.; GARCÍA, P. (1994). *Imatges del poble: 1870-1943 (Santa Coloma de Gramenet)*, Museu Torre Balldovina i Servei d'imatge i Comunicació de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

GALLARDO, J.; MÁRQUEZ, J. (1997). *Revolución y Guerra En Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet.

De Madariaga Fernández, Francisco Javier. *Las industrias de guerra de cataluña durante la Guerra Civil*. Director: Dr. Josep Sánchez Cervelló. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2003; pàg 524-564.

PUJADÓ, J. (1998). *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, Abadia de Montserrat, Barcelona.

SALAS, X. (2016). Bon Pastor (Barcelona) Un territorio en construcción, *on the waterfront*, vol.43: 7-46.

SOLÉ, J.M.; VILLARROYA, J. (1986). *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*, abadia de Montserrat, Barcelona.

TARRADELLAS, J. (2007). *La indústria de Guerra a Catalunya (1936-1939): L'obra de la comissió, creada per la Generalitat, i el seu report d'actuació*, Arxiu Monserrat Tarradellas i Macià, Lleida; pàg 143-148.

VILLARROYA, J. (1981). *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)*, abadia de Montserrat, Barcelona.

9.1. ARXIUS CONSULTATS

- Legajo 90, Oficio de la Alcaldía de 8-11-1938, Arxiu Historic de Santa Coloma de Gramenet, última consulta: 25/10/2018.

El Bon Pastor. Un barri Obrer que perd la seva identitat:
<http://www.ub.edu/dphc/elbonpastor.htm> (Última consulta: 04/02/2019).

Historia oral: cómo preparar y realizar entrevistas:
<http://www.sabuco.com/historia/historiaoral.htm> (Última consulta: 05-03-2019).

Mas Fonollar (Santa Coloma de Gramenet- Barcelonès):
<http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=1382> (Última Consulta: 26/02/2019).

Refugi de la Torre Balldovina: <https://www.gramenet.cat/ajuntament/arees-municipals/memoria-democratica/espais-de-memoria/refugis-antiaeris-torre-balldovina/>
(Última consulta: 14/03/2019).

Línia 1, Metro de Barcelona: Hospital de Bellvitge-Fondo (Santa Coloma):
http://www.trenscat.com/tmb/01stacoloma_ct.html (Última consulta: 09/04/2019).

Fàbrica número 11-F11: <https://www.gramenet.cat/ajuntament/arees-municipals/memoria-democratica/espais-de-memoria/la-f11-industria-de-guerra/>
(Última consulta: 10/01/2019).

Granollers senyalitzarà amb rajoles els espais bombardejats l'any 1939:
<https://el9nou.cat/valles-oriental/actualitat/granollers-senyalitzara-amb-rajoles-els-punts-bombardejats-lany-1939-al-passeig-de-la-muntanya/> (Última consulta: 14/01/2019).

10. ANNEXOS

- Annex 1. Retall de noticia de la Vanguardia on s'exposa el primer bombardeig a Santa Coloma de Gramenet al 13 de març del 1937.

En Gramenet del Besòs
Mientras uno de los dos aparatos continuaba su obra criminal sobre Badalona, el otro se desvió hacia Gramenet del Besòs para lanzar sobre esta población su carga mortífera.

Este aparato arrojó varias bombas cayendo una de ellas en el patio que une tres casas, situadas dos en la calle de Prat de la Riba y la otra en la Riera del Escorxador, que han quedado completamente destruidas, resultando gravemente herido Fermín Briz Ellen, de unos cincuenta años de edad, habitante en la calle de Prat de la Riba, y muerta su esposa María, de 48 años, aproximadamente.

El primero fué trasladado al Hospital General de Cataluña, después de haber sido atendido en el Hospital Municipal de Gramenet del Besòs por los doctores Vendrell y Vilaseca, los cuales dictaminaron que presentaba numerosas lesiones en el tórax, rostro, nariz, párpados, región parietal, destrucción de parte del cráneo, con salida de la masa encefálica. La infeliz esposa de este herido tenía el cuerpo

completamente ametrallado, con salida de toda la masa encefálica.

El matrimonio Briz había construido un refugio donde poder guarecerse en caso de bombardeo, pero lo inesperado de la agresión no les permitió acogerse al mismo.

En otra de las casas destruidas, la hija de su propietario, Manuel Ramón Ribó, se hallaba en la cama y se vió sorprendida por el bombardeo, sin que el derrumbamiento de las paredes del edificio le causara el menor daño.

La otra bomba hizo explosión en el llamado barrio Fondo, cerca de la Clínica Mental, destruyendo una casa, sin ocasionar víctimas.

El trimotor, continuando su carrera inhumana, pasó sobre Pla del Besòs donde arrojó unas bombas con el propósito de destruir la central de la Energía Eléctrica, lo que no consiguió, como tampoco produjo desgracias personales.

Realizada su hazaña, el avión que había bombardeado Gramenet del Besòs fué a unirse con el que se encontraba sobre Badalona, y poco después se unían a ambos los que habían bombardeado Sabadell y los cuatro, formando de nuevo en escuadrilla, se dirigieron hacia el mar, amenazando antes un tren del litoral, que hubieron de abandonar al advertir la presencia de los cazas leales que habían salido de Barcelona.

Al pasar sobre la central de la Energía Eléctrica, los trimotores lanzaron nuevas bombas, no causando tampoco éstas desperfecto alguno.

Ya sobre el mar, los aviones aligeraron su carga lanzando más bombas sobre un buque de guerra inglés que desde hace unos días está anclado frente a la ciudad badalonense y el cual, al verse agredido, disparó sus baterías contra la aviación fascista.

Los aviones se alejaron rápidamente hacia el mar, desapareciendo, perseguidos por los cazas leales.

- Annex 2. Retall de noticia de la Vanguardia on s'exposa del segon bombardeig a Santa Coloma de Gramenet al 29 de maig del 1937.

El bombardeo en Coloma de Gramenet
Terminada su fechoría en nuestra capital, y perseguidas por los cazas republicanos, las dos escuadrillas facciosas desaparecieron, dirigiéndose primero a Coloma de Gramenet, donde descargaron su carga mortífera, que causó daños y víctimas en el segundo grupo de casas baratas. Resultaron, a consecuencia de esta criminal agresión, ocho muertos y unos cuarenta heridos.
Luego, en Pla del Besós, también lanzaron algunas bombas, que causaron daños e hirieron a catorce personas.

Font: *La Vanguardia*

- Annex 3. Retall de noticia de la Vanguardia on s'exposa del quart bombardeig a Santa Coloma de Gramenet al 5 de juliol del 1938.

DEMÁS FRENTERAS.—Sin noticias de interés.
AVIACIÓN:
A las 22 horas de ayer, la aviación enemiga, en número de dos patrullas, bombardeó Badalona, causando víctimas. También dejó caer bombas sobre Matgat y Blanes.
Tres hidroaviones facciosos bombardearon y ametrallaron, a las 23:4 horas de ayer, los pueblos de Masamagrell, Aletra, Algemesi, Silla y Perelló, estos dos últimos conocidas residencias de colonias sacolares.
Hoy, a las ocho horas, quince trimotores «Savolas», al servicio de los facciosos, lanzaron más de cien cincuenta bombas sobre Badalona, destruyendo setenta edificios. Como consecuencia de la brutal agresión han sido recogidos hasta el momento quince muertos y veinticinco heridos.
La aviación extranjera ha bombardeado también el pueblo de Ampolla (Tarragona).
Ayer nuestros aparatos atacaron el aeródromo de Caudà, donde se hallaban 21 «Fiat» vebedes. Las bombas cayeron dentro del campo y entre los barracones y los aparatos, provocando varios incendios que prueban la eficacia del servicio.

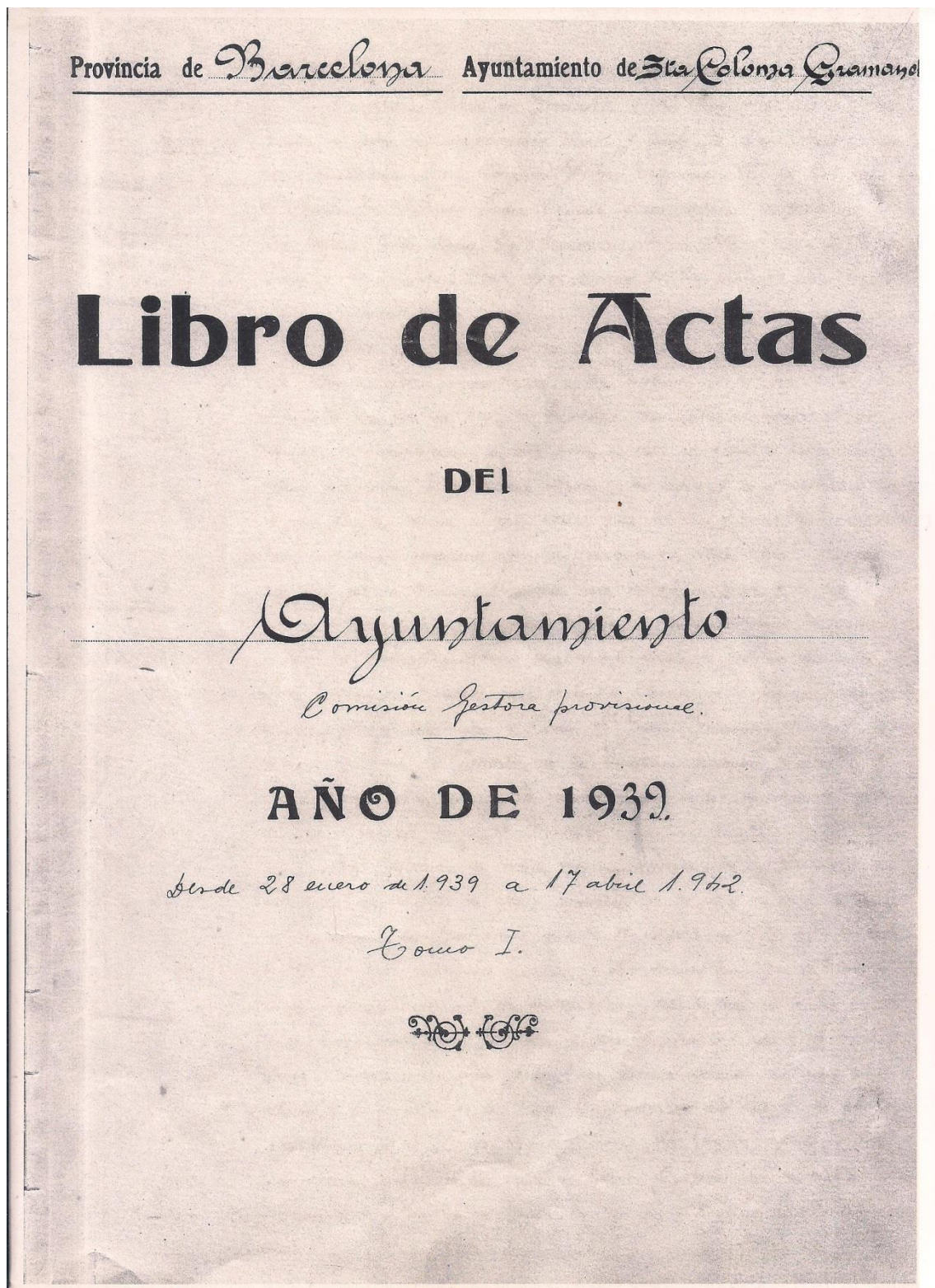
Font: *La Vanguradia*

- Annex 4. Retall de noticia de la Vanguardia on s'exposa del cinquè bombardeig a Santa Coloma de Gramenet al 1 de novembre del 1938.

AVIACION
A las diez horas de hoy diez trimotores bombardearon la zona portuaria de Barcelona la misma, ocasionando la destrucción de trece la población civil.
También en la jornada de hoy la aviación, causando víctimas.
A las 20 horas cinco trimotores bombardearon, Santa Coloma de Gramenet, Monegas, ciéndose hasta el momento las víctimas y

Font: *La Vanguardia*.

- Annex 5. Actes Municipals de Santa Coloma de Gramenet de l'inici del govern franquista municipal al 1939. S'especifica la desaparició de les actes des del 1935 fins el 27 de gener del 1939 (marcat en el requadre negre).

Font: Arxiu municipal de Santa Coloma de Gramenet.

Alcalde - Presidente

D. Manuel Dada Branda

Consejeros

D. Joaquin Gibau Cruz

D. Hermelando Novira Fita

D. Jidro Moy Vinas

D. Manuel Font Rojo

Secretario

D. Miguel Vinas Daza

En Santa Coloma de Gramenet, a las trece horas del día veinte y ocho de enero de mil novecientos treinta y nueve, III Año Constitucional, celebró sesión extraordinaria la Comisión Gestora Provisional, bajo la presidencia del Sr. Alcalde D. Manuel Dada Branda y con asistencia de los Consejeros D. Joaquin Gibau Cruz, D. Hermelando Novira Fita, D. Jidro Moy Vinas y D. Manuel Font Rojo, asistidos por D. Miguel Vinas Daza, Secretario accidental.

Una vez oída y aprobada el acta de Constitución Provisional de esta Comisión Gestora, cuya sesión se ha celebrado a las doce horas y quince minutos del día de hoy, la Presidencia manifiesta, en nombre de los reunidos, la complacencia de esta población ante el hecho de haber sido la misma incorporada a la España Nacional, en virtud y como consecuencia de la gesta gloriosa llevada a cabo por el gran Patriota y gran Generalísimo D. Francisco Franco Bahamonde, que con su valor ha sabido librar a España del yugo rojo que la oprimía, asegurando para ella días de gloria y de paz. Propone que la Comisión Gestora al quedar constituida, rinda un saluto de adhesión y homenaje al Generalísimo Franco como modesto tributo de gratitud del pueblo de Santa Coloma de Gramenet hacia el insigne Caudillo, a la vez que ofrece sus respetos y entusiastas colaboraciones al Excmo. Sr. General Gobernador Militar de Barcelona, al Excmo. Sr. Presidente de la Diputación provincial y al Ilmo. Sr. Vicario General de la Diócesis. La reunión, puestos de pie acuerdan de conformidad con lo propuesto por el Sr. Presidente.

La Presidencia da cuenta que al posesionarse de la Alcaldía se ha encontrado con la falta en algunas municipalidades de los libros de actas de las sesiones celebradas por el Ayuntamiento desde el 10 de julio de 1935 a 27 de enero de 1939, a parte de algunos expedientes y otra documentación, que de momento no puede presentarse, relacionados con aquellos oficios, todo lo cual se supone fue destruido, incendiándolo, por el que ejercía el cargo de Secretario del Ayuntamiento, Felipe Salvador Poy, puesto que se le vio atoreado roviando de encima libros y documentos en el patio de las Casas Consistoriales, dos días antes de ser liberada esta población por el Glorioso Ejército Nacional. La Comisión, después de darse por enterada, acuerda se le cuente al Excmo. Sr. General Jefe de la 4.ª Región Militar, a la Alcaldía de Jorona del Ejército de Ocupación en Barcelona y a

la Oficina de Cooperación Intercomunal de la Excmo. Diputación provincial a los efectos correspondientes.

Manifiesto, también, la presidencia, que acordada la práctica de enque en el oratio municipal de tomar posesión del cargo de Alcalde - Ordenador de Pagos se ha encontrado con una existencia de 33.064'14 pesetas, distribuidas en la siguiente forma:

Caja Municipal

Ingresos ..... 47.675'14 pesetas

Gastos ..... 40.136'70 " 7.538'44

Caja de Ahorros

Ingresos ..... 81.933'40 pesetas

Gastos ..... 56.406'70 " 25.525'70

Total pesetas ..... 33.064'14

constante toda en papel de emisión del Gobierno rojo-marxista. La Comisión Gestora se da por enterada.

Acto seguido y acordado designar a los Sres. D. Manuel Badia Brancia y D. Joaquin Girbau Cruz para cada una de las Ponencias de Gobernación y Justicia; D. Jairo Hoy Vinas y D. Manuel Toró Rojo para la de Ahorros; D. Hermelando Porras Fita para la de Instrucción Pública; D. Joaquin Girbau Cruz para la de Hacienda y D. Hermelando Porras Fita y D. Joaquin Girbau Cruz para la de Fomento.

A fin de que resuelva cuantas gestiones y dudas pudiesen surgir en la aplicación de las disposiciones que emanen de la Superioridad relacionadas con la ley de Recuperación Agrícola, y acordado designar a los Sres. D. Manuel Badia Brancia, en su concepto de Alcalde - Gestor, como Presidente, como vocales D. Fernando Porras Fita por F. C. E. y de ley J. O. N. I.; D. José Soler Pa como agricultor y D. José Pujol Marguella como práctico de campo, actuando de Secretario de del Ayuntamiento, para que formen la Comisión Depositaria del Servicio de Recuperación de Bienes Agrícolas Abandonados de este término.

Se acuerda designar para constituir la Comisión Depositaria del Servicio de Recuperación Urbana y Bienes Abandonados de esta localidad, a los Sres. D. Manuel Badia Brancia, Presidente, en su calidad de Alcalde - Gestor;

-Annex 6. Excel dels refugis antiaeris localitzats (amb el noms dels carrers de l'època de la República).

Localització	Barri	Any	Informació arxius hist.	Informació arxius muni.	Bibliografia	Informació COAC	Notícies previes	Fotografies	Apareix en el planol de	Resultat	Senyalització
C/Sant Carles	Centre	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	no
C/Major	Riu nord	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	si
C/Part de la Riba	Riera Alta	NS	no	no	si	no	si	no	si	Negatiu	si
Grup de cases Barates	Barcelona	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	no
C/Wilson nº37	Riera Alta	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	Si
Plaça de la República	Centre	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	si
Torre balldovina	Riu Sud	NS	no	no	si	no	si	no	si	Positiu	si
Hospital (Can Roig i Torres)	Centre	NS	no	no	si	no	si	no	si	Negatiu	si
C/27 de Gener	Centre	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	no
Avinguda de la República	Centre	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	no
C/Faviller	Raval	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	no
C/Torres i Bages	Santa Rosa	NS	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	si
C/Nakens- Ctra. Sant Adrià de la Roca	Singuerlín	1937	no	no	si	no	no	no	si	Negatiu	no
F11- carrer Sanchís	Barcelona	1938	no	no	si	si	si	no	no	Negatiu	no
C/Sant Pere nº3	Raval	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
C/Núria nº27	Santa Rosa	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
C/Beethoven	Fondo	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
C/Massenet	Fondo	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
C/Del rellotge	Singuerlín	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
C/América	Singuerlín	NS	No	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
C/Safareig	Raval	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	si
Torre de Can Rius (Can Sisteré)	Centre	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	si
Torrent de les Bruixes	Riera Alta	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
Mas Fonollar	Raval	NS	no	no	no	no	no	no	no	Positiu	no
Cova de la Bocanegra	Can Franque	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
Caní Font de l'Encina	Oliveres	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no
Devant de La "Torre del Lleons"	NS	NS	no	no	si	no	no	no	no	Negatiu	no

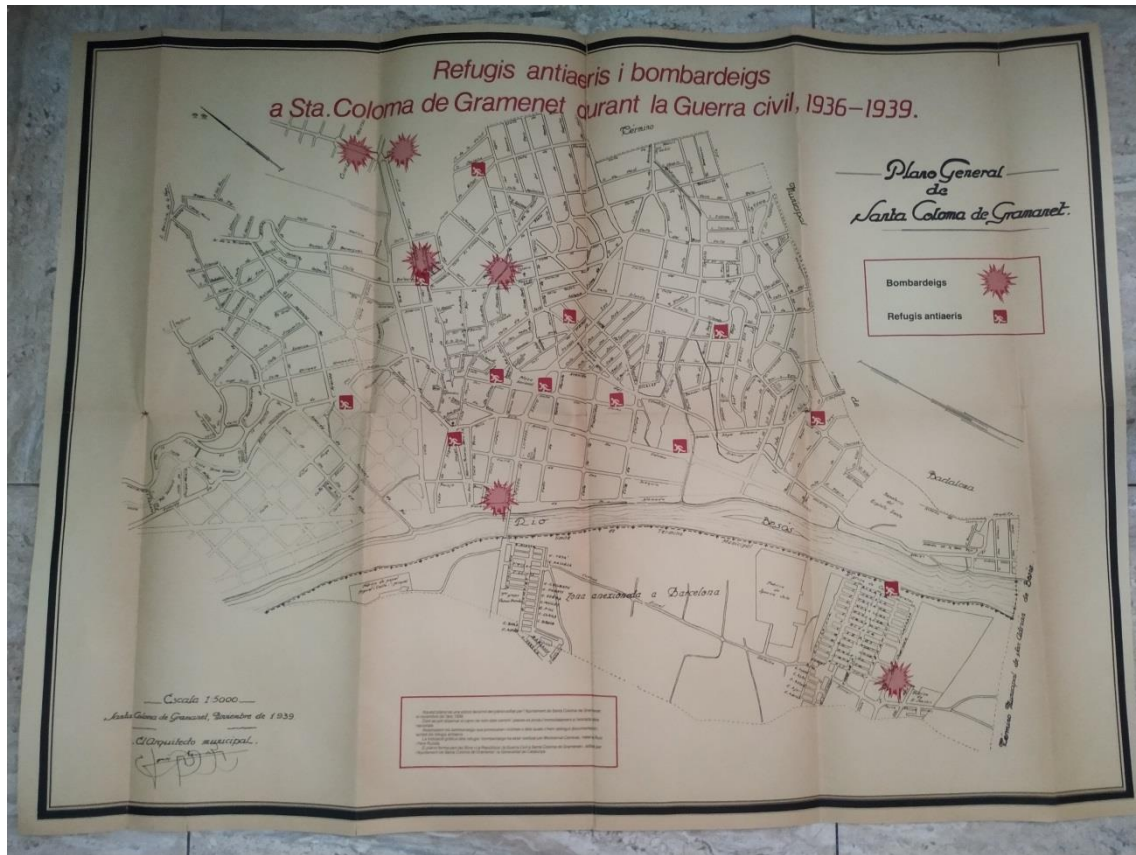
Font: Ainhoa Dapena Bugallo

-Annex 7. Excel dels bombardejors registrats a Santa Coloma de Gramenet.

Localització	Barri/zones	Any	Informació arxiu hist.	Informació arxiu muni.	Bibliografia	notícies previes	Fotografies	Apareix en el plànol	Resultat	Senyalització
C/de la Plata- C/Santa Eulàlia	Centre	1937	no	no	si	no	no	si	negatiu	no (?)
C/Prat de la Riba	Riera Alta/Llatí	1937	no	no	si	si	no	si	negatiu	si
Fàbrica Colorificació	Riu nord	1938	no	no	si	si	no	si	negatiu	no
Centre mental	Siguerlin	1937	no	no	si	si	no	si	negatiu	si
Cases barates (carles Aribau)	Barcelona (Bon Pastor)	1937	no	no	si	si	si	si	negatiu	no
C/Camil Rosell	Centre	1937	no	no	no	no	no	no	negatiu	si
C/Riera del escorxador	Riera Alta/Llatí	1937	no	no	si	si	no	no	negatiu	no
F-11c/Enric Sançhís	Barcelona (Bon Pastor)	1937 (?)	no	no	si	si	no	no	negatiu	no

Font: Ainhoa Dapena Bugallo

-Annex 8. Mapa Facsímil de Santa Coloma de Gramenet del 1936 editat per l'ajuntament de Santa Coloma al 1939.

Font: “La Republica i la Guerra Civil a santa Coloma de Gramenet”, Monserrat Carreras i Helena Ruíz.

-Annex 9. Entrevista a l'arqueòleg colomí Rony Castillo.

Rony Castillo un arqueòleg colomí

El 22 de gener vaig tenir l'oportunitat d'entrevistar a Rony Castillo, Arqueòleg colomí, gràcies al contacte facilitat per Jordi Ramos, per tal de poder extreure més informació sobre els bombardejos que es van donar durant la Guerra Civil en Santa Coloma de Gramenet, i la posterior construcció de refugis.

Aquesta va ser la entrevista:

PI*: Buenas tardes. ¿Has trabajado casos de la guerra civil en Santa Coloma?

Rony Castillo: En Santa Coloma no.

PI: ¿Per has tratado casos relacionados con la Guerra Civil?

***PI:** fa referència a presentadora, que en aquest cas he sigut jo, Ainhoa Dapena Bugallo.

Rony Castillo: He documentado casos donde se han encontrado restos de la Guerra Civil, pero fuera de Santa Coloma.

PI: ¿Qué tipo de restos eran?

Rony Castillo: Restos humanos... Fosas comunes, trincheras., etc.

PI: ¿Hay alguna memoria sobre ello?

Rony Castillo: Si.

PI: Centrándonos más sobre Santa Coloma de Gramenet, quería comentarte el tema de los archivos que dispone el municipio. ¿Has tenido algún tipo de experiencia en sus archivos?

Rony Castillo: No.

PI: Viendo que no has tratado ningún caso arqueológico concreto en Santa Coloma, ¿Qué información tienes tu sobre este municipio durante la Guerra Civil?

Rony Castillo: Sobre todo documentación oral y de lo poquito que se ha publicado.

PI: ¿Cómo qué?

Rony Castillo: En lo que respecta a los refugios antiaéreos, yo te he hecho este listado diferenciando refugios que había: construidos, habilitados u oficiales; o medio construidos (por qué no tenían dinero, o porque el curso de la guerra no permitió la ejecución de dichos refugios).

De oficiales solamente hay tres: el del ayuntamiento, el de Can Roig i Torres, que me parece que actualmente es el conservatorio de música de Santa Coloma, y que en su día fue *L'Hospital la Sang* durante la guerra i aprovecharon algunas instalaciones como refugio antiaéreo. Y el tercero, y más conocido, es el de la Torre Balldovina, que es un refugio donde se aprovecho un hipogeo de origen medieval. Pero había un poquito de controversia, porque en los años ochenta se hicieron tres intervenciones en la plaza Pau Casals, al lado de la Torre Balldovina, donde se descubrieron i documentaron tres galerías o estructuras que se creía que eran un posible refugio antiaéreo. Pero no, porque el refugio esta debajo mismo de la Torre Balladovina y lo que aprovecha es una estructura anterior, muy muy anterior. Este es el único de los tres que se puede visitar

PI: ¿Pero fue el ayuntamiento quien los promovió?

Rony Castillo: O la Junta de Defensa Pasiva del municipio o la misma Generalitat. Pero eso hay que constatarlo...

PI: Y los otros son construidos por la gente...

Rony Castillo: De los otros la noticia que tenemos son o fuentes orales o elementos que se han localizado, pero ninguna evidencia asegurada con precisión.

PI: Vale, es que yo solo tengo noticia de 13 refugios, no de 150.

Rony Castillo: Claro. Tú los 13 que habrás leído son los que aparecen en el libro de los 86 (libro rojo) que es el que han utilizado para hacer lo de las placas. Pero también hay el libro de Gramenet del Besós del año 1997, que para mí es el más exhaustivo que hay en estos momentos sobre la Guerra Civil en Santa Coloma. Aunque en este libro no aparece ningún gráfico ni ningún plano, pero aparecen más refugios que en el libro y plano del 86.

Hablando de refugios, el que conozco más de primera mano es el que está situado en la calle Torres i Bages, cerca de la calle Irlanda, que a partir de fuentes orales, una de ellas, la mujer que te he comentado anteriormente, ya fallecida. Ella siempre había mantenido que estaba un poquito más alejada de donde está la placa actualmente.

PI: ¿Pero no te contó cómo era este refugio por dentro?

Rony Castillo: Pues prácticamente como un parking eee... Hechos con hormigón armado o alguna... Es que depende, si es hecho expresamente para ser usado como refugio se utilizaban técnicas de construcción modernas. Pero si se aprovechas construcciones anteriores pues al mejor es un hipogeo, o un terreno natural.

PI: Es que yo tengo noticia de un arquitecto en Santa Coloma que se dedicó a construir refugios. Se de uno que hizo en la Fábrica química número 11.

Rony Castillo: ¿De aquí, de Santa Coloma?

PI: Si.

Rony Castillo: En el libro del 1997 creo que identifica la Fábrica número 11, que está cerca de Baro de Viver actualmente.

PI: Si la antigua fábrica de Colorificio.

Rony Castillo: Si que la colectivizan en el 1938. En el libro del 1997 sale seguro y te da más datos.

Volviendo al tema de las excavaciones de los años ochenta al lado de la Torre Balldovina, estas son imágenes de ellas, donde podemos ver todas las estructuras que se creía que alguna de ellas tenía que ver con algún refugio o el acceso a algún refugio o algo relacionado con la Guerra Civil. Por ejemplo la galería que podemos ver en la foto se había identificado como parte del refugio en su día. Pero no se puede afirmar, porque se ha documentado que el refugio estaba debajo de la torre Balldovina e incluso se puede visitar, o antes se podía vamos...

Bueno como decía se creía que estas estructuras no tienen que ver con la Torre Balldovina. Hasta el día de hoy no hay una constatación arqueológica.

PI: Que interesante. ¿Y tienes alguna información más?

Rony Castillo: Bueno... me han dicho a mí que cerca del antiguo hospital del Espíritu Santo había una batería antiaérea. Esto me lo han comentado dos señoras, una de ellas llamada Paquita, en varias ocasiones. Ellas hablaban, que cuando tenían 15 años vieron construir “cañones”, todo parece indicar que se trataría de una batería antiaérea.

PI: ¿Pero ellas lo llamaban cañones?

Rony Castillo: Si si, cañones.

Y esta mujer, paquita, conocía a la otra señora que estuvo en el *museu del Pensament* de la Torre Balldovina, ya fallecida. Ella nos podía haber dado un poco más de información. Pero bueno... tenemos ese hándicap, que el tiempo corre en nuestra contra y que cada vez, biológicamente, pues ya nos quedamos sin testigos.

PI: ¿Pero te contaron alguna vez como vivieron o que experiencia tuvieron durante los bombardeos?

Rony Castillo: Paquita visito el refugio de la calle doctor Torres i Bajes, pero no durante un bombardeo, sino que se lo enseñaron. Cuando se dio el bombardeo ella se encontraba trabajando a las afueras de Santa Coloma, es lo que ella siempre ha mantenido.

PI: ¿Pero tú has visto alguna vez alguna puerta o algún sitio donde haya restos...?

Rony: No. Aquí en Santa Coloma no he excavado.

PI: Pero igual podrías saber dónde puede ver un puerta o...

Rony Castillo: No no...Seguramente el refugio este del “Pensament”, pero yo siempre he pensado que una excavación o intervención urbana nos podría ayudar a precisar más. Seguramente está en el parque Santa Rosa con calle Camprodon. Una calle que antes estaba abierta a la circulación, circulaban coches. Ahora ya no es así. Ahora en el parque en la parte de arriba se hizo una única plataforma. Seguramente el acceso al refugio estuviera en ese mismo sitio (el parque). Todo lo indica, ya que hay una pendiente suave y todo el mundo hablaba de ese refugio. Esta señora (Paquita) mantuvo, y siempre dijo que se entraba por ahí. Y fue por ese sitio por donde accedió a la visita de dicho refugio. Pero ahora ya está todo urbanizado, asfaltado y no se ni tan siquiera si puede quedar rastro de dicho refugio. Sin una intervención arqueológica es difícil contrastar esta información algún día.

PI: ¿Entonces hace falta excavar?

Rony Castillo: Claro, claro.

PI: También quería comentarte que cuando fui tanto al archivo histórico como al municipal, había un poco de desorganización y eso dificultó la búsqueda de información. Además, en el archivo municipal me comentaron que no había información del 1936 al 1939 por que el alcalde republicano quemó todo antes de la instauración del gobierno franquista, por proteger a personas implicadas con la república.

Y claro, en esos documentos podría haber información sobre los bombardeos o como organizaron la construcción de los refugios.

Rony Castillo: En el libro de *Gramenet del Besós* sí que te comentan los bombardeos que hubo. Aquí seguro que te comentan un par de ellos y en un breve párrafo te hablan sobre las posibles baterías antiaéreas.

PI: Aunque actualmente no creo que quede ningún rastro.

Rony Castillo: No creo, ha habido mucho movimiento de tierra y parte de la montaña se la comieron para hacer las nuevas instalaciones del actual *Espíritu Santo*.

Después he oído hablar de un sitio al que llaman “Boca negra”, cerca del poblado ibero del Puig Castellar. Yo sí que he estado en esa cueva, pero yo siempre he pensado que era una mina de agua o una cabaña de pastor. Y está en la misma ladera de la colina, donde hay como una entrada anivelada, y siempre lo han mencionado como refugio, pero esta afirmación hay que cogerla con pinzas.

PI: Supongo que en la época cualquier cosa era un refugio.

Rony Castillo: Claro. Es también importante dilucidar que es un refugio propiamente dicho y que es un sitio que se aprovechó momentáneamente como refugio.

PI: Claro.

Por otro lado, comentarte que por ejemplo la documentación que he consultado (tanto del archivo, la hemeroteca de la Vanguardia, etc.) me afirmaba que en la calle Prat de la Riba había un refugio, pero claro como es un refugio de uso privado, entonces de los refugios de ese estilo no se puede saber nada.

Rony Castillo: Claro eso sería como un “Limbo” por qué no hay ningún papel que lo refleje. Entonces este tipo de refugios entrarían dentro de los refugios no oficiales pero habilitados para ese momento, o aprovechando estructuras anteriores.

Y poca cosita más te puedo decir, que en las investigaciones que hay hasta ahora se han basado sobre todo en la fuente oral, por la falta de documentación, como has podido observar.

Aunque también te recomiendo un libro titulado “Abans” que es una recopilación grafica de fotos de finales del siglo XIX hasta la década de los 90 del siglo XX que se hizo en el 2003. Y hay aparecen fotos de los bombardeos de Santa Coloma y las Casas Baratas.

PI: Insisto en la idea de que tengo curiosidad por saber cómo eran los refugios antiaéreos de Gramenet del Besós.

Rony Castillo: Ahí está la gracia ¿no?

PI: Pero como aún no se ha dedicado en profundidad...

Rony Castillo: Pero bueno, haciendo un poco de comparación... Yo por lo que he visto en alguna excavación o por el propio Ramos (Jordi Ramos) que excavo en la Plaça de la Naves en el Poble Sec (cuando comenzó a tener más publicidad y se hizo una apuesta más fuerte por la conservación y musealización) que fue uno de los primeros, era una estructura que buscaba la funcionalidad. Era como un parquin actual, es hormigón liso, y encofrado a una cara o dos. Vamos no es nada espectacular.

Pero más allá de esto, lo importante es lo que transmite y la historia que tiene detrás.

PI: Quizás muchas veces los refugios eran contruidos por personas que no estaban formados como paletas o albañiles, ¿No?

Rony Castillo: Claro, por supuesto. También hay la hipótesis de que estos refugios contruidos a toda prisa seguramente no reunían las condiciones de seguridad. Iban un poquito a ciegas, movidos por el miedo a los bombardeos y sin contar con garantías constructivas.

Y con respecto a los 150 refugios, que te comentaba anteriormente, nos lo tenemos que tomar como algo orientativo, pero ni mucho menos definitivo.

PI: ¿Pero como se ha llegado a dar o señalar este número de refugios?

Rony Castillo: Seguramente, este número se sacado a partir del libro del 1997, que enseñaba antes.

PI: Pero igualmente los autores de este libro han tenido que sacar esta información de alguna fuente.

Rony Castillo: Lo han tenido que sacar de los tres oficiales que conocen y de una recopilación totalmente oral. Y llegan a esa cifra simplemente por llegar a una cifra, a modo de orientación. Pero claro, yo creo que es difícil sin tener constancia documental o arqueológica.

PI: Claro, es que yo tengo constancia de 13 refugios, y son los que estoy investigando más a fondo.

Rony Castillo: Claro, y de estos 13 los tenemos que coger con pinzas, ya que de algunos sí que hay constancia oral de que sirvieron como refugio, pero de otros son condicionados por esta planta general de refugio y bombardeos en Santa Coloma y nadie nos asegura que realmente fueron construidos. Puede ser que algunos estuviesen en proyecto, según la población, geografía del municipio; pero no fuesen construidos, porque no tenían los medios económicos para construirlo o que cambiase la dinámica de los bombardeos o el mismo devenir de la guerra. Pero nada de esto se puede corroborar por que el factor arqueológico es prácticamente nulo y el fondo documental es insuficiente.

Y bueno poquita información más te puedo dar.

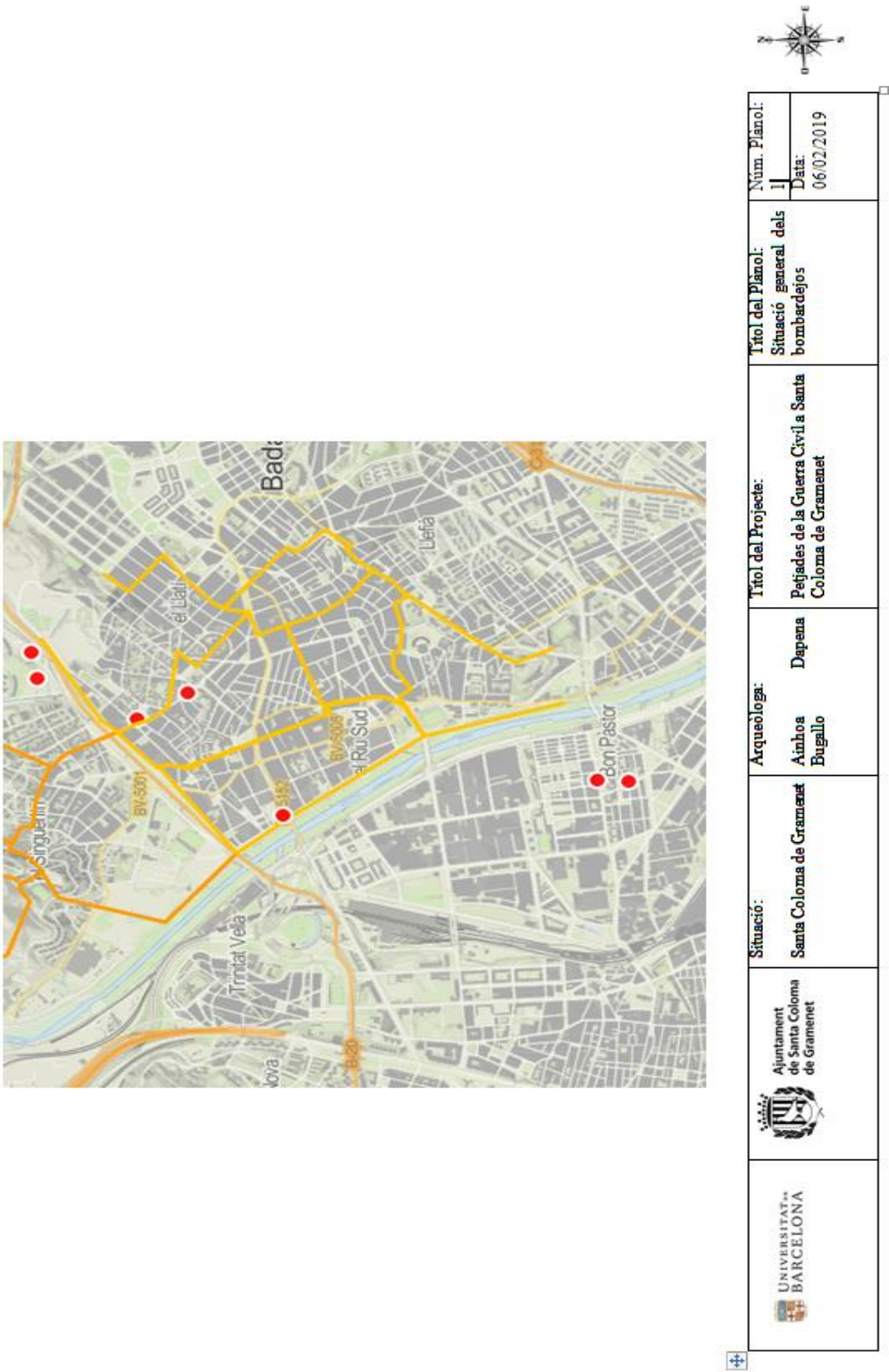
PI: Pues bueno, ha sido un placer esta entrevista i espero mantener el contacto para resolver posibles dudas.

Rony Castillo: Igualmente.

A la conclusió que vaig poder arribar, a partir d'aquesta entrevista, es que hi ha poc fons documental i hi ha molta feina a fer en el que respecta a les investigacions arqueològiques sobre la Guerra Civil a Santa Coloma.

-Annex 10. Plànol de situació general dels bombardejos que van afectar a Santa Coloma de Gramenet.

Font: Ainhoa Dapena Bugallo

-Annex 11. Fotos bombardeig a Bon Pastor. Font: Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet

Bombardeig a Bon Pastor el 29 de maig del 1937.

Veïns de Bon Pastor buscant les seves pertinències entre les runes.

Veïns de Bon Pastor buscant les seves pertinències entre les runes.

- Annex 12. Llista de víctimes mortals dels bombardejos que van afectar a Santa Coloma de Gramenet el 1937 i 1938.

Data	Nom i cognoms	Edat
13/03/1937	Maria Batllori Bernadas	57
13/03/1937	Fremí Briz Ellen	

Data	Nom i cognoms	Edat
29/05/1937	Carme Marco Remigio	47
30/05/1937	Maria García Marco	16
31/05/1937	Pilar García Marco	9
01/06/1937	Maria Trilla Botanch	38
02/06/1937	Margarida Ventura Trilla	17
03/06/1937	Antònia Ventura Trilla	29
04/06/1937	Marià Torres Temiño	25
05/06/1937	Eulàlia Pérez Miguel	25
06/06/1937	Progrés Porres Pérez	3
24/07/1937	Manuel Chafes	

Font: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

-Annex 13: Altres fotografies de les prospeccions

Fig.34. Refugi antiaeri de la Torre Balldovina. Font: Museu Torre Balldovina.

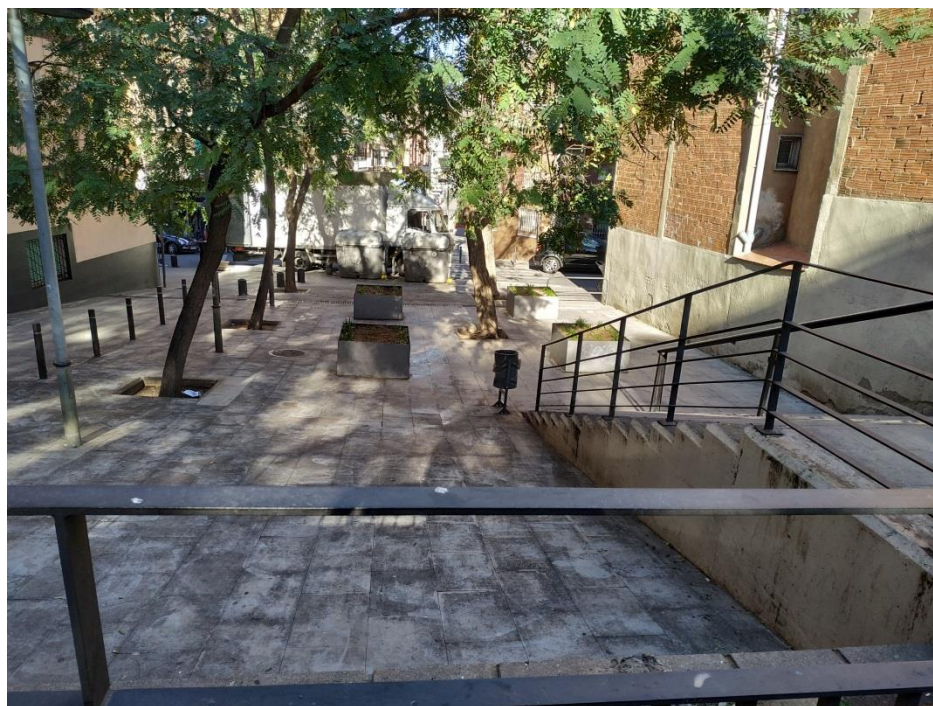

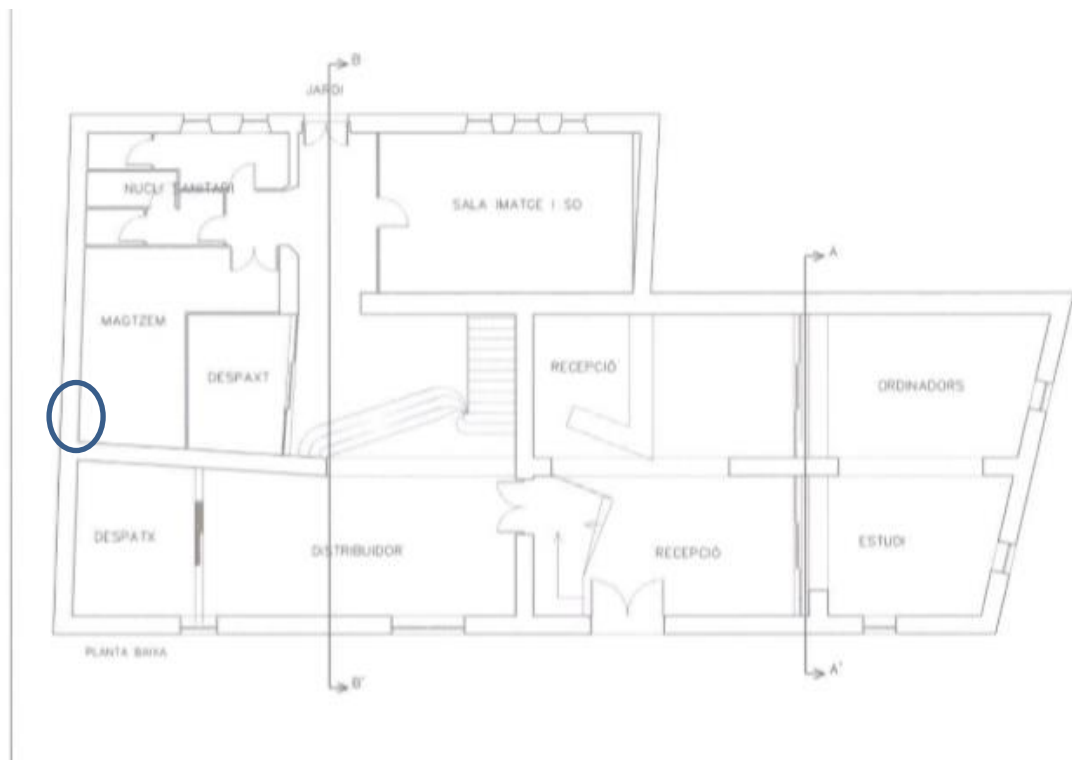
Fig.35. Carrer Banús (proxim al carrer doctor Torres i Bages), on la Font de Rony Castillo deia que hi havia l'entrada al refugi antiaeri. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

Fig. 36. Entrada al refugi antiaeri i refugi antiaeri de Mas Fonollar. Font: Ainhoa Dapena Bugallo.

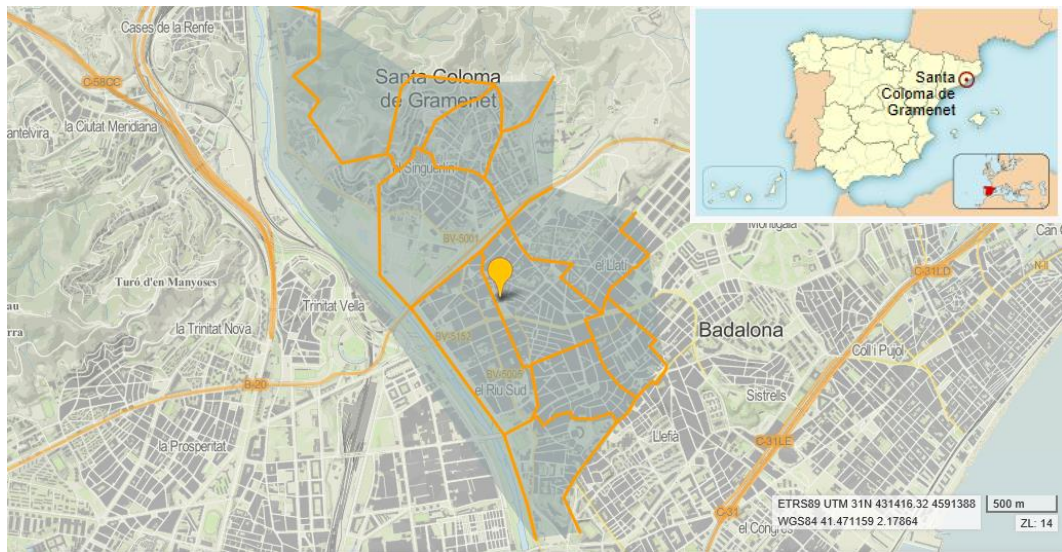
-Annex 14: Planta del Mas Fonollar i on estaria l'entrada a l'hipogeu utilitzat com refugi antiaeri.

Font: Departament de informació urbanística de l'ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

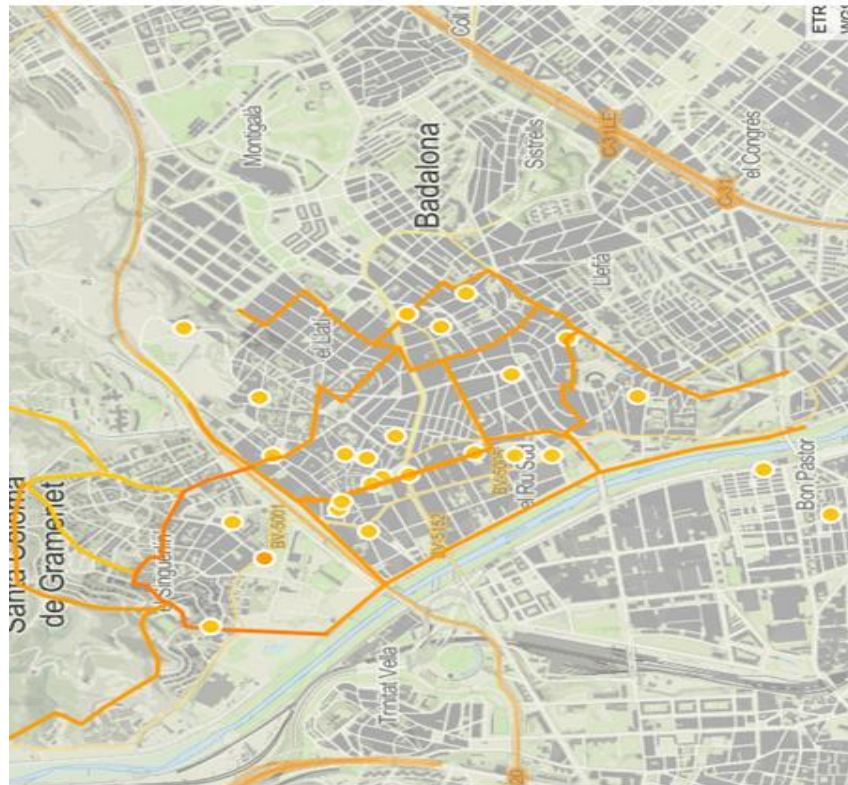

- Annex 15. Plànol situació general de Santa Coloma de Gramenet.

Font: Ainhua Dapena Bugallo.

- Annex 16. Plànols dels refugis antiaeris.

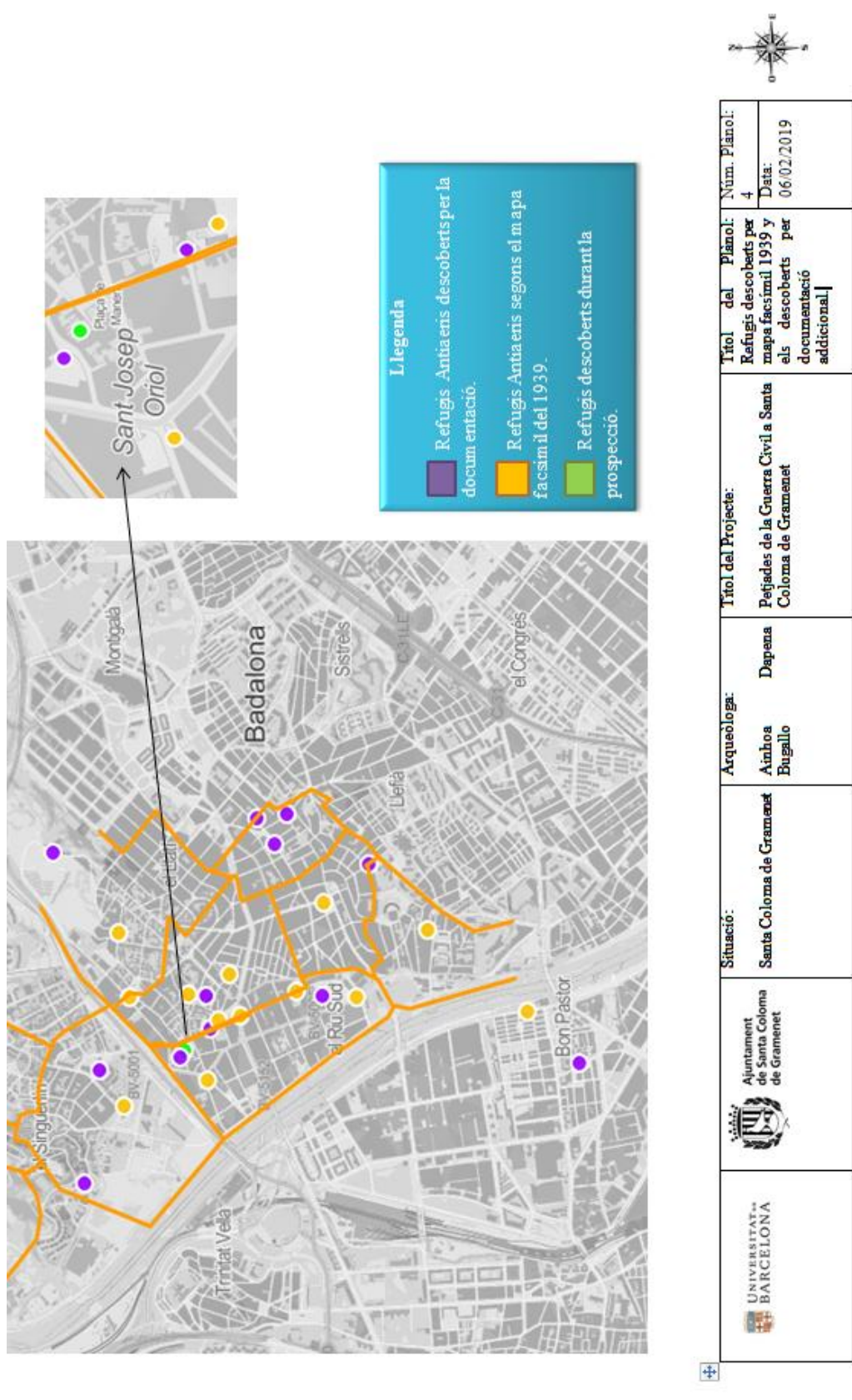

 UNIVERSITAT DE BARCELONA	 Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet	Situació: Santa Coloma de Gramenet	Arqueòloga: Amhwa Bugallo	Títol del Projecte: Pedregades de la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet	Títol del Planol: Situació general del refugi antisatis	Num. Planol: 2
					Data: 06/02/2019	

Font: Ainhua Dapena Bugallo

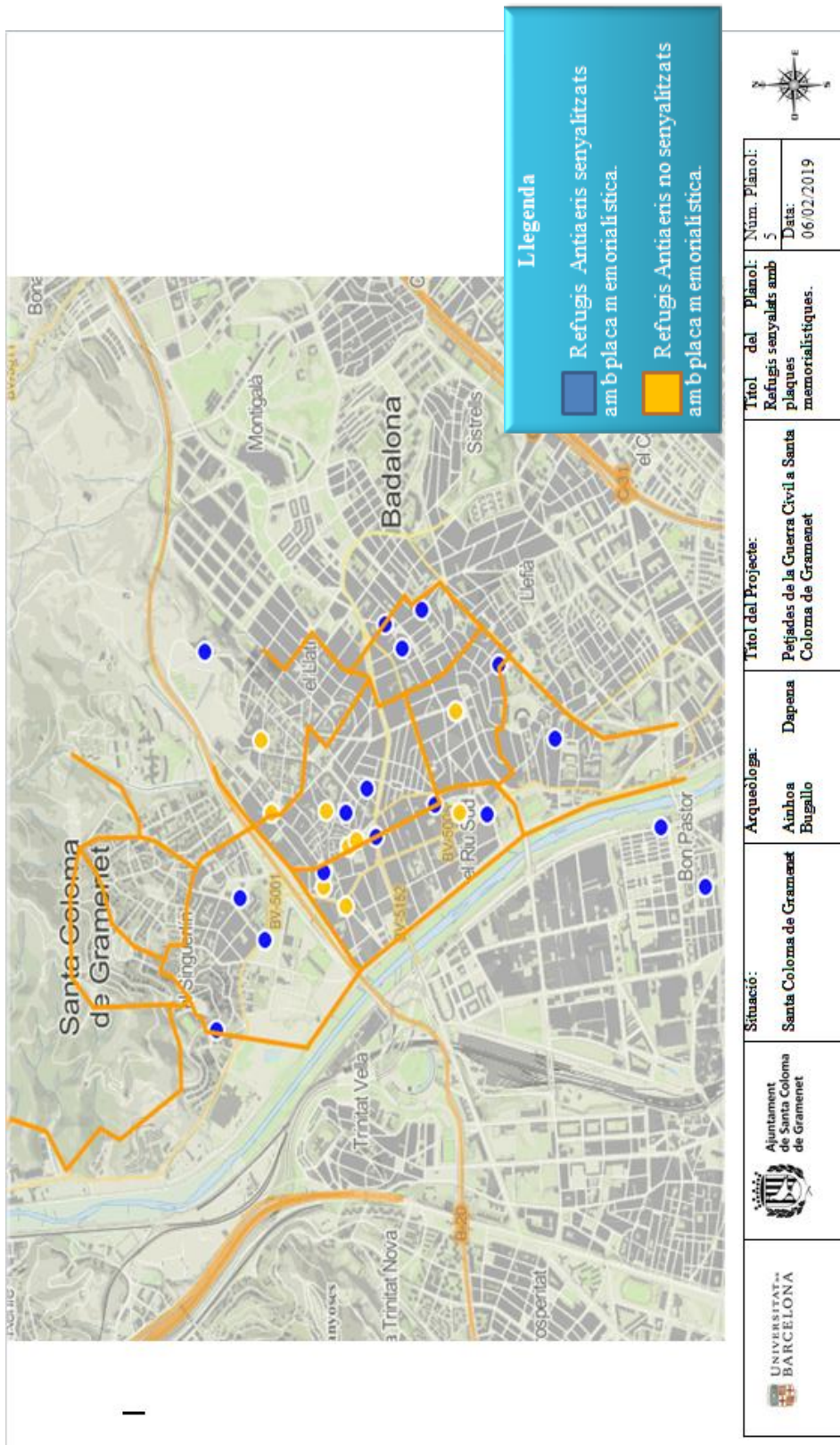

		Situació: Santa Coloma de Gramenet	Arqueòloga: Ainhoa Dapena Bugallo	Títol del Projecte: Petjades de la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet	Títol del Planol: Refugis descoberts per mapa fascimil 1939 y els descoberts per documentació adicional.	Num. Planol: 4 Data: 06/02/2019
---	---	--	---	--	--	--

- Annex 17. Memòria del projecte de construcció del refugi antiaeri a la fàbrica Enric Sanchís (barri Bon Pastor, Barcelona) al 1938.

